

СПІЛКА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

Збірник 1.

Видання Спілки Визволення України

Мюнхен 1953

СПІЛКА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

(Ідейні основи, історія та матеріали до пізнання
її діяльності на рідних землях)

Збірник 1.

diasporiana.org.ua

Видання Спілки Визволення України

Мюнхен

1953

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор: Проф. д-р Василь Плющ

Члени редакції: Проф. д-р Петро Курінний
Степан Ленкавський

Theodor Iwanik
101 Glendale ave
Liverpool N.Y.
Tel. 457-1016

П Е Р Е Д М О В А

Переглядаючи сторінки Українських Визвольних Змагань, ми бачимо, що найбільші досягнення мав український визвольний рух в ті періоди свого розвитку, коли в боротьбу за волю українського народу та за його державність включалися всі прошарки політичних середовищ. Навпаки, найбільш сумними періодами української історії були періоди взаємного самотборювання, боротьба між собою окремих частин української нації. Досить згадати, для прикладу, лише період розпаду Київської Держави, період смерти гетьмана України Богдана Хмельницького, або епоху боротьби між правобережною і лівобережною гетьманськими державами. Коли звернемось до всесвітньої історії, то також можемо наглядно бачити, як визвольні рухи в різних країнах (Італія, Ірландія) були успішні лише тоді, коли вся нація, або принайменше її переважна частина йшли на боротьбу під єдиними гаслами і під єдиним проводом, коли інтереси окремих груп поступалися перед інтересами загалу, інтересами всієї нації.

Аналіза українського визвольного руху дає ще й інший цікавий зразок і приклад. На протязі всієї української історії ми можемо простежити виникання загально-національних політичних рухів, які своїми гаслами ставили не інтереси якоїсь окремої класи українського народу або окремої групи його, а інтереси загалу. Під такими, власне гаслами загально-українського характеру розвивалася діяльність Кирило Методіївського Братства, Української Народної Партії заснованої М. Міхновським. Під такими гаслами розвивав свою діяльність Український Національний Союз, в значній мірі під такими гаслами будувалася в свій час Організація Українських Націоналістів і нарешті під такими гаслами будувалася і розвивала свою діяльність Спілка Визволення України. В останні десятиріччя 19-го ст. і перші десятиріччя 20 можна спостерігати два основні напрямки в розвитку національного руху. Боротьба за ідеї українського національного визволення, за ідеї української державности йшла по лінії партійно-політичної програми і боротьба за ті ж самі ідеї велася по лінії національній, Українські політичні партії, будуючи копіюючи в значній мірі розвиток політичного партійного життя за принципом захисту інтересів певної групи населення, одночасно в більшій чи меншій мірі акцептували потребу української державности. Цілком зрозуміло, що захищаючи інтереси певної групи чи певної класи, вони не могли не вступати в антагоністичні відносини з іншими українськими партіями, які захищали інтереси інших груп чи клас української людности і цим самим послаблювали сили загально-українського спротиву окупаційним тенденціям російської чи польської держави. Досить пригадати сумну ролю в історії українських визвольних змагань 1917-1921 років, українських прокомуністичних партій есерів, боротьбістів, Української

Соціал-Демократичної Партії, незалежників, нарешті Української Комуністичної Партії з одного боку, або гетьманського руху 1918 р. з другого боку. Обидві течії, як ліва так і права, захищаючи певні соціальні доктрини, захищаючи класові інтереси, послаблювали силу української нації в цілому, послаблювали молоду українську державність. Коли до цього додати, що й інші українські політичні партії не завжди утримували єдиний фронт боротьби і знаходились в постійній внутрішній ривалізації, нема чого дивуватись прогрі українських визвольних змагань 1917-1921 років.

Ми не хочемо цим сказати, що українські визвольні змагання не довели до усталення української самостійної держави лише через боротьбу партій, причини цієї прогрі були різноманітні, але відсутність мобілізації всіх сил українського народу під єдиним прапором, об'єднання його під єдиним одностайним міцним проводом, ривалізація внутрі українських політичних середовищ безумовно відіграли значну роль у цій прогрі.

Дуже цікавим є, що небезпеку партійщини у проводі українських визвольних змагань найкраще підкреслив один з геніальних діячів того часу, Симон Петлюра, порвавши в найбільш відповідальний момент з партією, до якої він належав продовж десятки років і став поза партіями, став вождем українського народу в цілому — виразником волі не партійних середовищ а цілої нації. Ми не хочемо сказати, що партійні середовища не є потрібні і що вони нездібні провадити конструктивну працю, ми хочемо підкреслити лише, що в найвідповідальніші моменти життя нації, особливо в моменти, коли нація веде боротьбу за своє визволення, мусить бути збудований єдиний національний фронт і не може бути допущено до міжпартійної боротьби, до наявності десяти окремих проводів. Це було б ніяк нерозумно, як у момент бою мати, замість єдиний провід, сотки антагоністичних між собою командувачів. Ми думаємо, що тільки в збудованій державі в нормальних умовах життя нації можлива і доцільна цілком вільна гра партійно-політичних середовищ, при чому ми глибоко переконані, що ці середовища тільки тоді є життєздатні, корисні, коли вони будуються на базі життя, на базі інтересів окремих груп суспільства, захищають інтереси окремих груп, а не є абстрактними побудовами кабінетного порядку. Спілка Визволення України була останньою на Великій Україні політичною організацією, що будувала своє життя не на основах партійно-політичних, а на основах загально-національних. Вона виникла в той період, коли совєтська влада вже успішно знівелювати соціальні різниці між українським селянином, українським робітником та українським інтелігентом, коли кожний українець вже добре зрозумів, що незалежно від того чи він є робітником, селянином, ремісником чи інтелігентом, він позбавлений своєї економічної бази, позбавлений своєї індивідуальності, а головне, що він поступово стає рабом системи в першу чергу, погноєм большевицько-російського імперіялізму. В цей період вже виглядали смішними протиріччя інтересів українського робітника, селянина чи українського інтелігента і ремісника, бо з-під ніг їх всіх було вибито будьяку базу вільного існування.

Цілком зрозуміло тому, що СБУ не стала, не могла стати партією, не стала і не могла стати на шлях захисту інтересів якоїсь одної групи людности, вона стала виразником волі інтересів і бажань всього українського народу.

Нижче ми друкуюмо низку матеріалів про Спілку Визволення України. Ма-

теріяли ці є дуже недостатні для всебічного висвітлення праці і ідей цієї загально української політичної організації. Ми маємо надію, що видання цього збірника буде поштовхом до того, аби всі українці на чужині, які мають будьякі матеріяли про працю СВУ, передали ці матеріяли для більш детального висвітлення цього руху, може навіть не так його організаційних форм як ідеологічних настанов. В умовах советської дійсности не можна було детально, в письмовій формі розробляти засади політичного руху, СВУ був більш рухом ідеологічним, ніж організаційним. Завданням СВУ на чужині є в основному плекати провідні ідеї Спілки Визволення України на батьківщині, боротися за створення універсального українського національного руху, який об'єднував би у своїх лавах людей різних політичних переконань і міг би витворити засади загально-української національної політики, засади найуспішнішої боротьби за визволення українського народу і відновлення української державности. Так само як і на батьківщині основоположники і будівники СВУ не боялися боротьби думок на терені СВУ, не відкидали можливости участі в рухові СВУ послідовників різних політичних і навіть світоглядових течій (для прикладу можемо нагадати, що певна частина провідних членів СВУ належала до прихильників гетьманської держави, а певна частина була лівого соціалістичного напрямку) так і на чужині організатори руху СВУ не вбачають небезпеки в тому, що на терені СВУ зустрінуться різні думки і різні погляди, бо тільки в наслідок об'єднаної праці людей з різних середовищ можна, на наш погляд, виробити засади загально-української визвольної політики і тільки при цій умові ці засади будуть найближче відповідати бажанням і волі нашого народу.

ПОЯСНЕННЯ ДО АВТОГРАФУ академіка Всеукраїнської Академії Наук Сергія Єфремова

Фото подає власноручно написаний текст слова, проголошеного С. Єфремовим, з приводу смерті заслуженого діяча української культури і патріота Данила Щербаківського, який покінчив самогубством у Києві 6. 6. 1927 р. в наслідок переслідування агентами і ПУ — НКВД.

Особа Данила Щербаківського була такою світлою і бездоганною, що ця смерть викликала сильне хвилювання серед українського громадянства. Тому й Уряд УСРС примушений був взяти похорон Д. Щербаківського на свій кошт. Проте похорон, що відбувся на подвір'ї Київської Печерської Лаври, набув форми величної національної демонстрації пошани небіжчикові й обурення проти убивць. Уряд задекларував, що справу буде суворо розслідувано, а винних покарано.

При Академії Наук було створено Комітет увічнення пам'яті Д. Щербаківського. 8. 12. 1927 р. відбулася урочиста академія на його пошану. Найвідатніші фахівці усіх галузок українознавства дали оцінку діяльності небіжчика. Провідну доповідь зробив академик С. Єфремов. Він передав мені, як Голові Комітету, це резюме своєї доповіді для уміщення в пресі.

Після цієї академії Комітет скасовано урядовим розпорядженням, збірку коштів на пам'ятник, а також громадський бойкот винних у смерті заборонено, слідство припинено, а самі винуватці знайшлися під охороною незримі руки. Українські вчені вдалися з протестом до уряду, вимагали прилюдного суду і сліцтва. Протест був залишений без уваги, а могила Д. Щербаківського в одну з ночей 1934 р. була за постановою комуністичного партійного осередка зрівнана без сліду з землею.

Смерть Д. Щербаківського була першою в поході большевиків проти української культури.

Заклик С. Єфремова: — „дя смерть не повинна пролунати марно“ — зберігає силу заповіту до сьогодні.

П. Курінний

Оригінал документу переховується в національному депозиті Українсько Вільної Академії Наук. Нижче подаємо:

текст надрукованого побіч автографу С. О. Єфремова

Акад. С. Єфремов

Д. Щербаківський належав до покоління, що вийшло на арену громадської роботи ще перед першою (1905 р.) революцією, загартувавшись у боротьбі та звикши кожну справу ставити на громадських підвалинах. З студентської лави та й у всій своїй науковій роботі потім він прикладав до діла засвоєну тоді звичку і в кожну справу вносив методи і хист громадського діяча. „Упростивуя волнуєсь и спеша“ робив він кожну роботу, за яку тільки брався. Він не жалував себе на роботі і нічого не робив, не вмів робити, на половину. Він міг зламатися, але зігнутися—ніколи. І це він довів своєю трагічною смертю. Смерть Щербаківського—то голосний крик змученої душі громадянина, крик дією, щоб звернути увагу громадянства на ненормальності в серії його роботи. І крик цей, останній громадський вчинок небіжчика: не мусить пролунати марне.

Люд. С. Єфремов

Д. Українцями почався до поконтинент, як вийшло на
справу громадської роботи на цей період (1908) робота
поблизу, виступавши у Львові: та з великою потугою судило
співати на громадській підставі. І судилося собі та
у всіх своїх народних роботах вона була призначена до цієї
намірною такою жорстокою: в певну сторону доводило
і свою громадську діяльність. Проте не доводило і своїх
робот на певній роботі на яку вона була призначена. Але як
знав, що всі на певній і вона як робила на певній.
Він був і працював, але з великою любов'ю. І в якій
роботі собі ^{працював}. Скоріш українською по мові
краще звучить: був громадською при ^{вони} час української
справи громадської як справу національності і духу
всіх робота. І праця всім на певній ^{працював} ^{вони} ^{вони}
остатки ^{працював} ^{вони}

Фотокопія власноручної записки С. О. Єфремова

Микола Ковалевський

СПІЛКА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ НА ХАРКІВСЬКОМУ СУДІ

На цьому місці подаємо передрук розділу: „Спілка Визволення України” з книжки Миколи Ковалевського „УКРАЇНА ПІД ЧЕРВОНИМ ЯРМОМ” (документи і факти), Варшава — Львів 1936, Видавництво „Схід”, з незначними скороченнями і з заголовком зміненим відповідно до змісту цього розділу.

Від 9. березня до 19. квітня 1930 року Найвищий Суд Української Радянської Соціалістичної Республіки розглядав справу 45-ти членів української самостійницької організації „Спілки Визволення України” (СВУ). Судовий процес відбувся у великій залі державної опери в Харкові. Радянська влада вжила всіх заходів, щоб використати цей процес для політичної агітації. Хід самого процесу був трансмітований через радіо, делегації різних комуністичних організацій переповнювали залю, а в просторах фое і коридорах театру влаштовано виставку різних документів, що мали ілюструвати український національний рух і діяльність українських урядів, очевидно, в бажаному для комуністів освітленні.

Склад суду, що його затвердив Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет спеціальною ухвалою на внесок народного комісара юстиції Порайка, був такий: голова суду — Антін Приходько (колишній член української партії соціалістів-революціонерів лівого крила, потім комуніст), члени суду: Коробенко (робітник київського арсеналу, що в 1917 році був осередком комуністичного руху і де розпочалося повстання проти Української Народньої Республіки), Гаврило Одинець (селянин, брав діяльну участь в українському політичному житті вже 1905 року, належав до української партії соціалістів-революціонерів, до 1919 року був при уряді Української Народньої Республіки і лише після останньої поразки українських військ повернувся з Кам'янця до Києва та вступив до комуністичної партії; після того вибрали його до Центрального Комітету „незаможних селян”, за останніх років став довіреною особою голови ВУЦВК Петровського. Перед революцією перебував у близьких особистих відносинах з проф. Єфремовим та іншими обвинуваченими в цьому процесі); професор Соколянський, делегат науково-технічної секції Всеукраїнської Ради Професійних Спілок, професор Вовк, робітник Муха і селянка Корженкова.

Як державні обвинувачі в процесі виступали заступник народного комісара юстиції та старший помічник генерального прокурора

УРСР Павло Михайлик (жид з Галичини), заступник прокурора Найвищого Суду Ахматов (жид з походження, правдиве прізвище — Ахманицький), прокурор народного комісаріату юстиції Якимшин (емігрант з Галичини), прокурор окружного суду в Києві Биструков (росіянин з походження). Як громадські обвинувачі виступали: від науково-технічної секції всеукраїнської ради професійних спілок Панас Любченко (до 1918 р. соціаліст-революціонер, борець, потім комуніст), від харківського сільсько-господарського інституту професор Соколовський, від організації радянських письменників на Україні письменник Слісаренко. Мав також виступати від Української Академії Наук професор математики Кравчук, що походив з Галичини, але перед самим початком процесу він надіслав до суду заяву, що з причини тяжкої хвороби не має змоги брати участі в процесі.

Як оборонці виступали члени колеґії оборонців: Ратнер, Виноградський, Вількомирський, Іделевич, Обухівський, Рівлін, Юровицький, Шац, Вознесенська (всі жидівського походження), Пухтинський, професор Гродзинський, Ковалівська, Потапов, майже всі з Києва.

На лаві підсудних були:

1. Професор Сергій Єфремов, 53 роки, визначний вчений, історик літератури, один із найближчих учнів професора Володимира Антоновича, — брав участь в громадському українському житті вже з кінця 19-го сторіччя, з 1904 року редагував єдиний тоді в Росії український щоденник „Рада”, ідеолог і теоретик української партії радикальних демократів, що її в 1917 р. перейменовано на партію соціалістів-федералістів, був головою центрального комітету цієї партії, товаришем голови Центральної Ради, одним із організаторів Української Академії Наук за уряду Скоропадського, був її віцепрезидентом. У 1927 р. на розпорядження радянського уряду його видалили з Академії Наук за те, що не хотів погодитися на запроєктовані Народнім Комісаріатом Освіти реформи Академії в комуністичному напрямку.

2. Володимир Чехівський, 54 роки, визначний член української соціал-демократичної партії, член її ЦК, колишній прем'єр уряду УНР після упадку Скоропадського. Швидко після того він розчарувався в політичній діяльності, а тому, що походив із священничої родини та мав вищу теологічну освіту, виключно перейнявся релігійними справами, хоч і не вирікався соціалістичних переконань. З цього приводу радянська прокуратура іронічно зазначала, ніби він хотів поєднати Христа з Марксом. Він брав діяльну участь в організації української автокефальної церкви, йому пропонували єпископську катедру в Києві, але він на це заявив: „У моїй душі борються святий і гайдамака, гайдамака переміг і тому не можу бути єпископом”. Виступав як благовісник у київському Софійському соборі. За його високі здібності і діяльність у цій галузі Всеукраїнська Церковна Рада надала йому титул всеукраїнського благовісника.

3. Володимир Дурдуківський, 55 років, відомий педагог, директор І. київської української гімназії ім. Шевченка, переформованої за

радянської влади в першу київську трудову школу ім. Шевченка, колишній член партії УСФ, свояк Єфремова.

4. **Йосиф Гермайзе**, 37 років, професор київського ІНО, один із передових членів УПСД, завідувач кабінету марксизму при Академії Наук.

5. **Андрій Ніковський**, 44 роки, письменник, колишній член ЦК УПСФ, колишній міністер закордонних справ в уряді УНР на еміграції у 1921-1922 рр., близький співробітник Єфремова.

6. **Людмила Старицька-Черняхівська**, 60 років, відома письменниця й перекладчиця. Вже наприкінці минулого сторіччя брала живу діяльність в українському громадському житті, член УПСФ.

7. **Олександр Черняхівський**, 60 років, її чоловік, професор київського медичного інституту, визначний український громадський діяч, член УПСФ.

8. **Олександр Гребенецький**, 55 років, викладав у київській І. трудовій школі, співробітник Академії Наук, член УПСФ.

9. **Всеволод Ганцов**, професор-філолог, співробітник Академії Наук, член УПСФ, 37 років.

10. **Микола Павлушков**, 26 років, студент київського ІНО, племінник Єфремова.

11. **Борис Матушевський**, 22 роки, студент київського ІНО, син відомого українського політичного і громадського діяча Федора Матушевського.

12. **Юрій Трезвинський**, 49 років, вчитель київської І. трудової школи, член УПСФ.

13. **Ніна Токарівська**, 41, вчителька І. трудшколи, колишній член УПСД.

14. **Андрій Заліський**, 44 р., учитель І. трудшколи, колишній член УПСФ, року 1928 його виселили за межі України „за контрреволюцію”.

15. **Григорій Іваниця**, 38 років, професор-філолог, викладав у київському ІНО, науковий співробітник ВУАН, кол. член УПСД.

16. **Василь Дога**, 44 р., професор київського ІНО, науковий співробітник ВУАН, кол. член УПСД.

17. **Константин Шило**, 50 р., завідувач редакторського відділу київської філії Держвидаву, науковий співробітник ВУАН, кол. член УПСД.

18. **Зіновій Маргуліс**, 50 років, член колегії оборонців, науковий співробітник ВУАН, кол. член УПСФ (жид з походження).

19. **Михайло Івченко**, 47 років, визначний письменник, належав до соціалістів-революціонерів.

20. **Григорій Голоскевич**, 45 років, науковий співробітник ВУАН, редактор „Словника живої мови”, кол. член Центральної Ради, кол. член УПСФ.

21. **Григорій Холодний**, 44 роки, науковий співробітник ВУАН, лектор київського ІНО, керманіч інституту української наукової мови, колишній член УПСФ.

22. **Микола Кривенюк**, 59 років, біолог, науковий співробітник ВУАН, редактор ІУНМ, кол. член УСДРП.

23. **Володимир Страшкевич**, 54 роки, науковий співробітник ВУАН, редактор ІУНМ, кол. член УСДРП.

24. **Вадим Шарко**, 47 років, професор математики, науковий співробітник ВУАН, редактор ІУНМ.

25. **Віктор Дубровський**, 50 років, науковий співробітник ВУАН, редактор ІУНМ, завідувач видавничого відділу Цукротресту.

26. **Константин Туркало**, 37 років, інженер-хемік, редактор ІУНМ, кол. член Центральної Ради, кол. член УПСФ.

27. **Володимир Підгаєцький**, 41 р., науковий співробітник ВУАН, професор київського медичного інституту, кол. член Центральної Ради, кол. член УСДРП.

28. **Микола Кудрицький**, 46 років, науковий співробітник ВУАН, лектор київського медичного інституту, кол. член УСДРП.

29. **Аркадій Барбар**, 50 років, науковий співробітник ВУАН, лектор мед. інституту в Києві, кол. член УСДРП.

30. **Володимир Удовенко**, 49 років, науковий співробітник ВУАН, проф. мед. інституту у Києві.

31. **Авксентій Болозович**, 43 роки, кооператор, лектор київського кооперативного інституту, кол. член українських соціалістів-революціонерів (року 1928 виселений за межі УСРР).

32. **Максим Ботвинюк**, 50 років, кооператор, член правління Молочаренілки, кол. член УПСР.

33. **Микола Чехівський**, 53 роки, священник української автокефальної церкви.

34. **Петро Сфремов**, 46 років, професор Дніпропетровського ІНО, кол. член УПСФ, брат С. Сфремова.

35. **Микола Білий**, 32 роки, вчитель.

36. **Любов Біднова**, 48 років, учителька.

37. **Константин Товкач**, 47 років, член полтавської колегії оборонців, кол. член УПСФ.

38. **Володимир Щепотаєв**, 50 років, професор полтавського ІНО, кол. член УПСФ (1928 р. виселений поза межі України).

39. **Петро Близнюк**, 49, кооператор.

40. **Микола Лагута**, 34 роки, викладач ІНО в Миколаєві, кол. член УПСР.

41. **Йосиф Карпович**, 43 роки, викладач школи в Чернігові, кол. член УПСФ.

42. **Валентин Атамановський**, 37, директор вінницької філії все-народньої бібліотеки України.

43. **Михайло Слабченко**, 47 років, член ВУАН, професор одеського ІНО, кол. член УСДРП.

44. **Тарас Слабченко**, 25 років, учитель в одеській школі.

45. **Кирило Панченко-Чаленко**, 42 роки, педагог в Одесі.

1. ЯК ОРГАНІЗОВАНО „СПІЛКУ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ”?

Головний обвинувачений професор Єфремов під час слідства, що його вели агенти ГПУ, зізнав, що „українська інтелігенція не могла не бути в конфлікті з тими, що стояли на ґрунті жовтня й творили пролетарську державу. Конфлікт цей, починаючи з перших днів революції, був завжди дуже гострий, але поразка була на нашому боці. Але ми не хотіли визнати себе за переможених, не вважали боротьбу за скінчену. Отже вирішили працювати, організуючи і підготовляючи маси, щоб слушного часу вибороти наші права”.

На суді Єфремов зазначив, що в 1919 році, з огляду на непевне становище української держави, засновано у Києві так зване Братство Українських Державників, скорочено — БУД. Це була конспіративна організація, що мала на меті боротися за українську державність. Року 1920 БУД утворював український уряд, коли українське і польське війська зайняли Київ. Коли радянський уряд знову почав панувати на Україні, БУД продовжував свою підготовчу, до широкої акції, працю. Діяльність БУД у тривала до року 1924, коли з приводу багатьох несприятливих умов її припинено. Єфремов, разом з найближчими приятелями, почав тоді вживати заходів заснувати нову організацію. Єфремов так говорив про це: „Коли вже збройна боротьба поміж урядом УНР і радянською владою власне закінчилася, коли БУД власне вже розпався, то у мене й людей, які стояли близько коло мене, склалося таке питання, чи треба цілком складати зброю у боротьбі за незалежну Україну, чи боротьба може бути”. З цього приводу дискутовано довгий час і Єфремов з найближчими йому українськими діячами вирішив, що треба боротися й надалі, але в інших уже формах, утворивши організацію, що мала б за завдання підготовляти кадри для майбутнього визволення України. Єфремов переконався тоді, що для цієї праці треба також притягти й Ніковського, який перебував тоді у Берліні, і він вернувся до Києва. Впродовж 1924–1925 років тривала підготовча праця і влітку року 1926, незабаром після вбивства Головного Отамана С. Петлюри, постала нова організація під назвою „Спілка Визволення України”, організація цілком конспіративна, яка об'єднала всі національні елементи.

У червні 1925 року відбулися організаційні збори СВУ, на яких були присутні Єфремов, Дурдуківський, Чехівський, Гермайзе, Ніковський, Гребенецький і Старицька-Черняхівська. Всі вони являли собою провідників організації, поділивши поміж собою функції таким способом: Єфремов — голова, його заступник — Чехівський, скарбник — Дурдуківський. Надалі розпочали творити конспіративні п'ятки в установах і організаціях, кожний з членів п'ятки в свою чергу утворював конспіративну п'ятку, отже, поміж проводом організації і її низами була низка законспірованих і нікому невідомих п'яток. Єфремов заклав осередок Спілки в Академії Наук, Гребенецький — в Інституті Наукової Мови. Дурдуківський і Гермайзе працювали у шкільних і педагогічних колах, утворюючи секції: вчителів, родичів шкільної молоді і самої шкільної молоді. З останньої

вийшла „Спілка Української Молоді”. Чехівський кермував працею в автокефальній церкві і кооперативних організаціях. Ніковський і Старицька-Черняхівська провадили працю серед письменників і артистів і закладали п'ятки в радянських видавництвах, в тому числі й у „Держвидав”. Декілька видавництв, як наприклад „Слово” та „Книгоспілку”, вони опанували цілком. Крім того закладено п'ятки в інститутах: народної освіти, кооперативному імені Чубаря, сільсько-господарському, політехнічному, зоотехнічному. Утворено також агрономічну групу, що працювала в Наркомземі в Харкові, медичну, інженерно-технічну. Філії Спілки утворено в Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Чернігові, Полтаві, Миколаєві, Херсоні і Вінниці.

Другий обвинувачений Ніковський зізнав, що перед своїм поворотом на Україну він відбув низку конференцій з провідниками української еміграції, від яких одержав певні завдання щодо утворення української самостійницької організації й початку акції проти Рад. Про ці інструкції, як зізнав Ніковський, знав і Головний Отаман. Ніковський був у контакті не тільки з діячами і керманічами УНР, але й з групою колишнього гетьмана Скоропадського, від якої також одержав низку інструкцій. На запит прокурора Ніковський відповів, що був емісаром УНР на Україні. Після приїзду до Києва, Єфремову і іншим провідникам СВУ заявив, що треба сконсолідувати сили української інтелігенції і бути готовими на випадок, якщо трапляться події, сприятливі для відбудування України.

За зізнанням Єфремова і Ніковського, вони обидва керували зв'язками з українською еміграцією.

2. ПРОГРАМА Й ІДЕОЛОГІЯ „СПІЛКИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ”

Головне завдання „Спілки Визволення України”, як це виникає з зізнань усіх обвинувачених, було визволити Україну з-під радянської влади, відірвати її від Росії та утворити з неї незалежну республіку. Це мала бути демократична республіка на чолі з президентом, з радою міністрів, відповідальною перед народним представництвом, і з гарантією всіх громадянських свобод. Як зазначив Ніковський, після проголошення незалежності був би утворений нормальний тип європейської демократичної республіки. Із зізнань обвинувачених видно, що СВУ бажало відбудувати Українську Народню Республіку, внісши деякі корективи до конституцій, які ухвалювали Центральна Рада і Трудовий Конгрес. Передбачалося також утворити військову диктатуру, на перехідний час по упадку радянського устрою, а згодом був би зреалізований парламентарний устрій.

Щодо аграрного питання, то Спілка мала на увазі відновити приватну власність на землю, — земля мала належати до тих, хто її обробляє, тобто, до селян, але земля до них повинна була перейти, як зазначив Єфремов, за грошевим викупом її у великих землевласників. Приватну власність привернули б також у промислі і в торгівлі і лише підприємства державного значення залишалися б

удержавлені. Щодо релігійних справ, Єфремов зазначив, що релігія — це особиста справа кожного, але автокефальна церква, поки вона виконувала б якесь культурне завдання, могла мати деяку перевагу, деяку опіку держави. Таким способом Спілка вважала за доцільне забезпечити домінуюче становище українській автокефальній церкві. До речі, треба зазначити, що скільки Спілка була конспіративна організація, то писаної її програми не було і про неї свідчили лише зізнання підсудних.

Ідеологічно СВУ стояла на засаді національного визволення й відкидала засади комуністичного інтернаціоналізму та класової боротьби. Головне гасло для всіх, як зазначив під час процесу Єфремов, було — держава понад партіями, нарід понад класами, але були визнані засади демократії. Єфремов у своїх зізнаннях додав, що він проти радянського устрою тому, що цей устрій не забезпечує людяності громадянських свобод.

3. ТАКТИКА „СПІЛКИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ”

Із зізнань Єфремова, Ніковського та інших обвинувачених виникало, що за головні засоби для досягнення своєї мети СВУ вважало: а) провадити мобілізацію всіх патріотично настроєних елементів на Україні; б) опанувати через своїх людей найважливіші радянські організації та установи і вишукувати прихильників в радянському апараті на Україні; в) підготовляти кадри, які слушного часу могли б керувати революційною акцією і повстанням; г) розповсюджувати національну ідеологію серед широких шарів людности, а для цього проникати до радянських видавництв і редакцій, до літературних і артистичних угрупувань, утворити хори, драматичні гуртки, освітні осередки, тощо; д) інформувати громадянство про політичні події через нелегальне пресове й інформаційне бюро, зорганізоване у Харкові під проводом Миколи Чехівського; е) провадити агітацію серед селян і робітників на ґрунті господарських і апровізаційних труднощів, а також і викликувати такі труднощі з допомогою своїх людей у кооперативних і господарських організаціях.

Як зізнав Ніковський, члени Спілки надіялися на можливість комплікацій у міжнародній ситуації советів і на утворення єдиного фронту європейських держав проти СРСР. Якщо наступила б інтервенція цих держав, Спілка також розпочала б збройну акцію проти Рад.

Цікаво, що, як виходило з зізнання Єфремова, СВУ вважало за можливе еволюцію радянської влади на Україні в напрямку демократизації, а також і те, що радянська влада, не маючи змоги виконати своїх обіцянок працюючим масам, примушена буде капітулювати, а владу від неї перейме організована демократія. Єфремов зазначив, що збройне повстання не було єдиним способом боротьби і що малося на увазі також і інші способи визволити Україну з-під влади Рад. Щодо терору, як способу боротьби, то на суді не здобуто досить даних, які дозволяли б допускати, що Спілка його застосовувала, хоч прокуратура і вживала заходів зафіксувати це у зізнан-

нях обвинувачених. Студент Павлушков зізнав, „Спілка Української Молоді” принципово стояла за застосування терору, при чому частина членів уважала за доцільне застосовувати терор лише до найвищих осіб з радянського уряду, а решта гадала, що це треба робити і щодо представників місцевої влади. Єфремов нібито казав Павлушкову, що, не будучи прихильником терористичних актів, вважає за можливе при радянських умовах застосувати їх, при чім виключно щодо найчільніших представників радянської влади, бо тільки тоді терор буде мати позитивні наслідки. Сам Єфремов на суді зазначив, що „Спілка Визволення України” не тільки не застосовувала терору, але навіть не мала для цього засобів. Взагалі терор був скоріше темою для теоретичних дискусій членів і поза ці межі не виходив. На практиці, як зізнав Єфремов, „Спілка Визволення України” не застосовувала ніякого акту терору і не забила ні одного комуніста...

В практиці „Спілки Визволення України” звертає увагу та особлива подробиця, що її члени, маскуючи свої правдиві політичні переконання, часто прикидалися прихильниками комунізму, щоб таким способом полегшити собі доступ до різних радянських установ і законспірувати свою протирадянську діяльність. Так, наприклад, один з головних обвинувачених, Гермайзе, ще з року 1922 робив вигляд, що розчарувався в національному українському русі і став „зміновіховцем”, тобто, визнав радянську плятформу. Обвинувачений Павлушков це цілком підтвердив, додавши, що Спілка взагалі рекомендувала своїм членам стосувати таку тактику. Згадував про це у своїй промові прокурор Ахматов, говорячи про обвинуваченого Іваницю, який провадив подвійну гру, з одного боку вміщаючи в радянських часописах комуністичні статті і перебуваючи на становищі члена міськради, а з другого — будучи одним з найдіяльніших членів Спілки.

4. „СПІЛКА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ” ТА УКРАЇНЬКА ЕМІГРАЦІЯ

„Спілка Визволення України” постала, як відомо, під впливом відомостей, що їх отримав Єфремом з закордону, зокрема під впливом двох фактів: 1924 року вернувся до Києва Ніковський, який, покликаючись на інструкції, одержані від провідників української еміграції і Головного Отамана, заявив Єфремову, що наступив час розпочати боротьбу за визволення і незалежність. Другий факт, що мав велике значення, це було вбивство Петлюри у травні року 1926. Ця подія викликала величезне враження в Києві і була гаслом розпочинати акцію. Контакт з українською політичною еміграцією утримувався з допомогою наукових закордонних відряджень деякого з кївських учених. Отже використано подорожі за кордон Ганцова і Черняхівського, які за кордоном з доручення Єфремова бачилися з провідниками української еміграції. Таким способом „Спілка Визволення України”, підтримуючи постійний зв'язок із закордоном, діставала інформації про міжнародне становище Ра-

дяньського Союзу, постачаючи з свого боку інформації про життя на Україні.

Обвинувачений Дурдуківський зізнав, між іншим, що центральна група Спілки вживала всіх заходів, щоб перебувати у постійному зв'язку з українською еміграцією.

Обвинувачений Черняхівський наприкінці 1926 року відбув подорож за кордон, щоб поінформувати провідників української еміграції про постання „Спілки Визволення України”, а також про настрої і плани еміграції у зв'язку з убивством Петлюри. Черняхівський конферував з Дорошенком, Прокоповичем, Лотоцьким та іншими провідниками еміграції. Головне завдання цієї подорожі, як зазначив Дурдуківський, було довідатись, в якому стані перебуває український уряд після вбивства Петлюри, і як ставляться до нього великі держави. Черняхівського поінформовано, що місце по Петлюрі зайняв Андрій Лівіцький, якого кандидатуру підтримала частина еміграції. Після повороту з закордону Черняхівський поінформував членів Спілки про свої враження, після чого розпочалась велика дискусія про роллю і значення еміграції. Старицька-Черняхівська не надавала значення праці політичної еміграції та уряду УНР, зазначаючи, що краще ліквідувати українську державність, що залишилась за кордоном у формі уряду УНР, і замінити її на реальний провід, що утворився у Києві у формі всеукраїнської „Спілки Визволення України”. Але проти цього категорично висловились майже всі члени президії СВУ. За зізнанням Дурдуківського, Єфремов, Ніковський і Чехівський рішуче були проти цього, зазначаючи дослівно, що „існування уряду УНР на еміграції — це до певної міри уґрунтування нашого права на Україну, наш дорогий, не платний, політичний вексель до Європи й до большевиків, — є великий козир, великий плюс, якого вже не може придбати собі СВУ і який слушного часу відіграє рішуче роллю у справі визволення”.

Взагалі треба підкреслити, що майже всі обвинувачені, як це вони самі ствердили у своїх зізнаннях, визнавали прапор УНР, хоч серед них були прихильники й інших політичних орієнтацій. Так, наприклад, голова „Спілки Української Молоді” Павлушков зазначив, що хоч він особисто і був прихильником гетьманату, але мусив провадити свою працю на платформі УНР, бо загал молоді і студентів був цілком відданий цій концепції і перебував під впливом ідеології Петлюри, якого вважав національним героєм. Культ Петлюри був так поширений серед молоді, що, як зазначив другий обвинувачений студент, Матушевський, дехто з студентів підроблював посвідчення ніби з підписом Петлюри, щоб таким способом піднести свій авторитет серед молоді. Павлушков зізнавав також, що культ Петлюри розповсюджувано також і по інших трудових школах. Після вбивства Петлюри в травні 1926 року, в Софійському соборі в Києві, влаштовано таємну панахиду: зібрався тоді великий натовп, серед якого студенти розкидали проклямації, присвячені пам'яті Петлюри. Єфремов і Чехівський зізнали, що крім відправи у церкві, Спілка влаштувала майже по всіх містах і в багатьох сільських

місцевостях нелегальні доповіді про Петлюру. Поширювали також поезії, присвячені Петлюрі, що їх написало кількох визначніших сучасних поетів. Популярність Петлюри і вплив ідеології УНР були такі великі, що всяку працю, спрямовану проти Рад, можна було провадити лише під цими гаслами.

Характеристичне з цього приводу дав зізнання обвинувачений Ніковський. За його словами, він ще 1924 року зірвав стосунки з Петлюрою і виїхав до Берліну, де нав'язав відносини з групою колишнього гетьмана Скоропадського. Водночас він обіцяв Шульгиніві та іншим представникам УНР, що в разі повороту на Україну, він не буде виступати проти Петлюри і УНР. Повернувши до Києва, Ніковський інформував Єфремова та інших про політичну ситуацію за кордоном, при чому гостро критикував Петлюру й уряд УНР. Проте Єфремов і інші зазначили Ніковському, що якщо він хоче мати успіх у своїй політичній і громадській справі, то не повинен критикувати Петлюру, якого всюди в Україні вважають національним героєм. Після цього Ніковський, як сам він це зізнав, змінив свою тактику.

5. ДІЯЛЬНІСТЬ „СПІЛКИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ” СЕРЕД МОЛОДІ

Одним із важливіших відтинків праці „Спілки Визволення України” був шкільний відтинок. Шкільна група організації під проводом педагога й директора трудової школи ім. Шевченка, професора Дурдуківського, розгорнула широку діяльність в напрямку національного виховання дітей й молоді. Цей бік діяльності „Спілки Визволення України” мав у процесі одно з найважливіших місць. Прокуратура кваліфікувала це, як боротьбу націоналістів за душу молоді й дітей. Дурдуківський зізнав, що його школа з давніх давен провадила ідеологічну працю, виховуючи молодь в напрямку, далекому від комунізму й радянської влади, хоч назовні школа мала вигляд звичайної радянської школи. Другий обвинувачений, директор школи ім. Коцюбинського в Чернігові, проф. Холодний, говорив про свою школу, що вона була радянська лише зовнішньо і лише формально: серед учителів були всі вороги комуністичної влади, люди, що дивилися на Захід, звідки мусило прийти визволення. Така школа, безумовно, виховувала дітей в націоналістичному дусі.

Інший обвинувачений, Шило, зізнавав, що, не відкидаючи загальних засад радянської системи навчання і новітніх методів викладання науки, все ж ведено навчання так, щоб заізнати з ідеологічним змістом концепції УНР. Для цього шкільна група СВУ вживала заходів через своїх людей, що перебували по різних школах на Україні, заповняти школи дітьми з національно-освідомлених родин, особливо з тих, які поділяли концепцію УНР. Коли ж справу приймання дітей до школи передано не керівникам школи, а спеціальним комісіям, що їх делегували комуністичні організації, обвинувачені видали розпорядження утворити по школах рівнобіжні відділи клас, при чому до одних відділів збирали дітей національно-

освідомлених, з українських родин, а до інших дітей непевних з національного погляду. Таким способом ізолювалось українську молодь, що перебувала під впливом національної ідеології, від дітей, що належали до комсомольців чи піонерів. „Спілка Визволення України” відкидала засаду класового виховання дітей. Із слів обвинуваченого Гребенецького виходить, що завданням шкільної групи було використати легальні форми радянської школи, щоб під їхнім плащиком виховувати дітей в дусі ідеології „Спілки Визволення України”. Обвинувачена Токарівська зізнавала, що шкільна група ставила собі за мету виховувати національно-освідомлених дітей та оберігати національну школу від інтернаціональних впливів.

Цікаво, що „Спілка Визволення України” у своїх методах боротьби за національний характер молоді, пристосовувалась до радянських умовин. Дурдуківський зізнавав, що шкільна група виробила цілу систему поборювання комуністичних організацій серед дітей і молоді. Комуністичний рух треба було трактувати, як немигуче зло, вживаючи при цьому всіх заходів, щоб цей рух якнайменше шкодив вихованню дітей і цілій школі. Для цього передусім треба підпорядкувати своїм впливам провідників комсомольських осередків у школі. Керівник школи й учителі повинні якнайчастіше доводити керівникові комсомольського осередку, що він замало вихований, що не має досить знання і досвіду, що мусить вчитися. Таким способом найвпливовіший комсомолец підпаде під учительський вплив. Крім того слід до кожного комсомольського осередку делегувати національно-вихованих учнів, а то й учителя, щоб слідувати за кожним кроком комсомольців, паралізувати їхні плани і впливи на дітей. Дурдуківський завжди висловлювався, щоб не ізолювати цілком комуністичних організацій від шкільного життя, а навпаки, весь час непомітно провадити наступ національної молоді на комуністичні організації і таким способом „утопити” комуністичний рух серед молоді, серед українсько-національного оточення. Скільки радянська влада вимагала, щоб діти брали участь у шкільних комуністичних організаціях, Дурдуківський вживав заходів, щоб ці організації існували лише на папері, лише формально. Шкільна група СВУ поширила працю на цілий ряд міст; її осередки були в Полтаві, Дніпропетровську, Одесі і т. п. Обвинувачений Павлушков оповідав про історію утворення „Спілки Української Молоді”. Єфремов був проти того, щоб приймати до „Спілки Визволення України” молодь, бо вона мусить мати свою окрему організацію, де вироблювали б політичну і національну ідеологію молоді. 1923 року під впливом Дурдуківського утворено легальне літературне товариство з молоді, що закінчила трудову школу. В цьому товаристві читали доповіді з історії української літератури і пробуджували серед молоді зацікавлення до давньої української літератури. По двох роках засновано так зване „Товариство єдності і згоди”, яке щомісяця збиралось обговорювати найцікавіші питання для молоді. Проводились також дискусії і на політичні теми, а сама організація існувала нелегально. 1925 року через конспіративні причини „ТЕЗ”, зліквідовано і того самого року під впливом Єфремова і

Дурдуківського, утворено „Спілку Української Молоді” (СУМ), також цілком конспіративно, тобто, засновано першу п'ятку, що мусила виконувати функції центрального комітету й утворити дальші п'ятки. Програма СУМ'у була та сама, що і програма „Спілки Визволення України”. Кожний член СУМ'у мусив присягати, що він залишиться в організації на ціле своє життя, в разі ж виходу його з організації або зради — супроти нього мусила бути застосована кара смерті. Щодо плянів участі молоді у протирадянській акції, то за зізнанням Павлушкова були застосовані три варіанти. Перший — „Спілка Української Молоді” в повному своєму складі у слухний час виступає, як батальйон, як кадр повстанської армії. За другим варіантом, члени СУМ'у діляться на декілька груп і впливаються до різних повстанчих відділів, де й виконують функції або провідників тих відділів, або їхніх політичних комісарів. Третій варіант передбачав, що СУМ, який складається з студентів різних шкіл, на випадок повстання організує по цих школах бойові відділи, а його члени ставатимуть їх провідниками. Кожний член організації мусив детально пізнати терен своєї школи і її ділянки, щоб скористатися з цього на випадок повстання, а також мусив збирати відомості про розташування і кількість місцевих радянських військових формацій.

Як зізнав Павлушков, СУМ вважав за можливе у своїй боротьбі з Радами стосувати терор супроти комуністів і представників радвлади. Із слів обвинуваченого Матушевського виходить, що СУМ — це була бойова і терористична організація, при чому було два погляди, як вести терор: перший — це стосувати його лише до чільних представників партії та уряду, а другий — застосовувати його і до місцевих представників радвлади. На закуп зброї збирали гроші. Щодо самого пляну акції, то, як зізнав Павлушков, серед молоді були також два погляди. Одні вважали, що протирадянське повстання може відграти допомогову ролю в разі війни чи приходу на Україну армії УНР, а другі, що організоване повстання не закінчиться визволенням України і поваленням радянської влади, а прислужиться до збройної інтервенції європейських держав. Політичні настрої і ідеологія СУМ'у не були однакові. Павлушков, наприклад, був прихильником фашистського устрою та гетьманату, як режиму твердої диктатури, але багато членів СУМ'у стояла на плятформі концепції УНР.

Діяльність членів СУМ'у не обмежувалася лише школою, — вони часто виїжджали на село, щоб і там утворювати націоналістичні осередки серед молоді, читаючи нелегально реферати і впливаючи на селянську молодь. Організаційно СУМ належав до СВУ і був тільки секцією молоді.

6. БОРТЬБА ЗА НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

„Спілка Визволення України” звертала особливу увагу на оборону українського культурного життя перед комуністичними впли-

вами. З цього приводу утворено цілу низку осередків майже в усіх наукових і культурних установах. На чолі цієї акції стала широко відома на Україні Людмила Старицька-Черняхівська, помешкання якої в Києві було ніби літературним сальоном, де обмірковували найцікавіші питання культурної праці. Головну увагу спрямовано на Академію Наук, а тому, що Єфремов до 1926 року був її віцепрезидентом, то праця незабаром прийняла широкі розміри. Як зазначив прокурор Ахматов у своїй промові, СВУ перетворило Академію Наук з осередка наукової думки України на огнище націоналістичної акції. Більшість членів і співробітників Академії вважали УРСР за фікцію, створену для Європи, і вживало всіх засобів, щоб повалити радянський уряд. Щоб виховувати молодих учених у національному дусі, зорганізовано напівлегальне товариство під назвою „Молода Академія”, завданням якого було зберігати молодих учених і аспірантів від інтернаціоналістичних впливів та прив'язувати їх до націоналістичної ідеології. Така сама праця велася в медичній секції Академії і в науково-педагогічному товаристві. Там головну ролю відіграв професор Іваниця, автор численних підручників для шкіл. Не вважаючи на радянську цензуру, в цих підручниках залишались націоналістичні тенденції, які впливали на тисячі учнів по школах. СВУ надавало велике значення пропагандивній акції серед українських письменників. Її письменницька група з Сергієм Єфремовим на чолі розвинула широку працю у письменницьких, видавничих і артистичних колах. Головну увагу звернула на критику радянської національної політики. Обвинувачений Івченко зізнавав між іншим, що радянська національна політика, яка вела українізацію тільки формально, відвертала українських письменників від Рад і комунізму. Велику опозицію серед письменників викликало також комуністичне гасло, що література мусить бути національна тільки формою, а змістом — інтернаціональна. СВУ пропагувало серед письменників 4 засади, яких вони мусили дотримуватись у своїх творах, а саме: 1. підкреслювати національну проблему в дусі концепції УНР, 2. критикувати і ганьбити так зване будівництво соціалізму і підкреслювати негативи комунізму, 3. яскраво відбивати деморалізацію і розклад у громадському і родинному житті, що їх викликає комунізм, 4. зменшувати ролю пролетаріату в політичному і громадському житті, водночас підкреслювати ролю одиниці. Івченко зізнав також, що революція перешкоджала його творчості і в цьому полягала його трагедія. На його думку, радянська влада і цілий комуністичний устрій — це дика сила, яка руйнує культурне життя. Навпаки, ідея незалежності України відігравала позитивну ролю і мала принести організацію держави та гармонію громадського устрою. Література мусить бути національна не тільки формою, а й змістом, отже треба відкидати радянську українізацію і поборювати інтернаціоналізм в українській літературі, далшим кроком мусило бути знаменне гасло орієнтації української літератури на Західню Європу і боротьба проти гегемонії російської культури. Івченко, як він зізнавав, цинив українського селянина і яскраво малював його боротьбу проти ко-

лективізації сільського господарства. Характеристично, що Івченко та й інші письменники віддавали свої твори перед друком на перегляд Єфремову та потім виправляли їх за його вказівками. Таким способом, як зазначив іронічно прокурор Ахматов, СВУ поруч з радянською цензурою запровадило власну, завданням якої було очищати письменство від усяких рис комунізму і послідовно опанувати його націоналістичними ідеалами. Не зайве також зазначити, що видавництва, які підпадали під вплив СВУ, охоче видавали твори європейської літератури в українському перекладі. Наприклад, видавництво „Слово” видало „Пана Тадеуша” Міцкевича в українському перекладі відомого поета Максима Рильського.

7. УКРАЇНЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ЦЕРКВА У ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ

Самостійницька акція, що її вела СВУ, захопила також і релігійне життя. Зроблено висновок, що церква повинна відіграти велику культурну ролу в українському житті, як це бувало не раз за давніх часів. Отже утворено особливу церковну групу СВУ з Володимиром Чехівським на чолі.

Як відомо, по революції 1917 р. на Україні розпочався інтенсивний церковний рух, що поставив собі за завдання елімінувати церковне і релігійне життя з-під юрисдикції московського патріярха і відродити самостійність київської митрополії. Перші кроки у справі організації української автокефальної церкви відбулися в першій половині 1917 року. Тоді саме утворилась у Києві досить численна група православного духовенства на чолі з пан-отцем Василем Липківським, що поставила собі за мету реорганізувати церкву відповідно до давніх традицій київської митрополії і до сучасної політичної ситуації.

Передбачалося дві можливості: перша, що відроджувана українська церква проковтне весь дотогочасний церковний апарат, який мусив би з усією церковною ерархією ввійти до української церкви, визволившись, очевидно, з-під російських впливів. Проте, ця можливість відпала через фанатичний опір вищого духовенства на Україні, здебільшого російського походження, яке стояло за дальшу єдність з московським патріярхом і боролось проти змагань української церкви позбутися цієї єдності. Отже залишалась друга можливість, а саме — ігнорувати російське духовенство і створити автокефальну українську церкву, як організацію зовсім нову, з старими історичними національними традиціями. Так постав у Києві організаційний комітет — Головна Церковна Рада, яка в 1918 році опрацювала проект церковного статуту. На підставі цього статуту з допомогою уряду УНР утворено Синод, до складу якого ввійшло кілька епископів старої російської церкви, в тому числі і православний митрополит Польщі Денис. Громадянська війна, що охопила майже всю Україну, стала на перешкоді дальшій організації і розвитку української автокефальної церкви. Року 1920,

після окупації України більшовиками, українська автокефальна церква опинилась у новій політичній ситуації.

Впроваджене на Україні радянське законодавство оголосило всі релігійні установи як цілком приватні. Отже перед УАПЦ стояв лише один шлях: використати тільки обмежені можливості свого існування, як приватної організації, що не лише не має ніякої допомоги від держави, а навпаки — завжди нею переслідується. Проте, не зважаючи на це все, вплив УАПЦ на людність чимраз поширювався. Цьому сприяло те, що чималі групи інтелігенції, яку радянська влада виелімінувала з громадського і політичного життя, стали брати масову участь у релігійному житті, тим самим підносячи рівень і культурне значення УАПЦ.

Головним і законодавчим органом УАПЦ були загальні збори делегатів усіх парохій і духовенства, тобто, всеукраїнський собор, що відбувався двічі на рік — 1. жовтня на свято Покрови і 6. грудня в день святого Миколи. Центральним виконавчим органом була Всеукраїнська Церковна Рада, що відігравала роллю Синоду з всеукраїнським митрополитом на чолі. При єпископатах також існували Церковні Ради. Найнижчі осередки — це були парохіяльні ради з місцевими священиками на чолі. У Києві при митрополиті існувала вища школа теології, при кожному єпископі було кілька благовісників.

Після 1922 року розпочалася доба жвавішої церковної діяльності. Її великі осередки постали у Харкові, Полтаві, Одесі, Дніпропетровську, Чернігові, Херсоні, Миколаєві, Гумані, Вінниці, Кам'янці і по інших містах. Єпископи часто виїжджали на периферію, щоб підтримувати живий зв'язок з масами вірних. У Києві зорганізовано спеціальну комісію для перекладів релігійних книг українською мовою з грецької та старослов'янської, при чім у праці тій брали участь деякі члени Академії Наук. І духовенство і весь церковний апарат зберігали у своїй праці деяку конспірацію. На зборах і конференціях ніколи не писано протоколів, внутрішня кореспонденція була завжди законспірована. Робилось це все з огляду на різні підступи й провокації ГПУ. При кожній парохії, як це виявилось на процесі, існували різномодні культурні й добродійні організації, хори, добродійні товариства, братства, господарські організації, утримування християнської молоді. Всі ці організації вели живу діяльність, улаштовували реферати на актуальні теми, організували школи для дітей, зрозуміло, нелегальні. На підставі зібраного матеріалу прокуратура підкреслювала під час процесу, що УАПЦ була окремою державою в державі, мала свої статуту, закони, засади, що були, річ зрозуміла, цілком суперечні ідеям комунізму.

Керманичем церковної секції СВУ був, як уже зазначено, Володимир Чехівський. Із зізнань обвинувачених виходило, що вже року 1920 члени тодішнього БУД'у доручили Чехівському кермувати церковною акцією. На доручення також цієї організації Чехівський, що мав великі впливи на духовенство, провів Липківського на становище всеукраїнського митрополита. Як казав обвинувачений Товкач,

митрополит Липківський був такий популярний на Україні, що на нього дивилися не лише як на представника вищої церковної влади, а й як на людину, що стоїть на чолі українського руху. Та не вважаючи на це, митрополит Липківський відкидав усякі спроби втягнути його до політичної акції з огляду на своє становище у церковній ерархії.

Хід процесу взагалі виявив велике значення УАПЦ в національному житті. Обвинувачений Микола Чехівський на запит прокурора, чому він вступив до УАПЦ і став там священиком, відповів, що він зробив це, щоб служити українському народові, піднести його національну свідомість, щоб таким чином „хоч не ми, так наші діти і внуки побачили Україну, як вільну і незалежну”.

Радянська влада використала викриття СВУ і ведені у зв'язку з цим арешти, щоб знищити УАПЦ. Заарештовано також визначних її представників з митрополитом Липківським на чолі, а решті запропоновано прийняти постанову про самоліквідацію церкви. Характеристично, що прокуратура двічі зверталась до Чехівського з запитом, чи він вважає за доцільне ліквідацію церкви з приводу контрреволюційної діяльності духовенства. Перший раз Чехівський дав негативну відповідь, а потім, вдруге, зазначив, що УАПЦ в політичному житті була знаряддям і складовою частиною СВУ. Можна припускати, що ця відповідь, яку Чехівський дав на другий день після першої, була наслідком закулісових впливів на Чехівського.

Чехівський зізнав також, що СВУ поставив собі за мету скупчувати і єднати, з допомогою церкви, незадоволену з радянського устрою і національно освідомлену людинність. Цілі парохії склалися, як казав він, здебільшого з ворожих комуністичних елементів. Націоналістичні групи українського громадянства, зазнавши поразки в політичній боротьбі, приєдналися до церкви. Обвинувачений Микола Черняхівський зізнав, що церковна група СВУ мала за завдання використати селянські маси, як активний чинник самостійницької акції на випадок вибуху війни і повстання проти Советів.

Духовенство використовувало всілякі можливості, як зізнав Черняхівський, щоб поширити агітацію проти СРСР. Коли радянська влада збирала податки, то священики казали незадоволеним з цього приводу селянам: „Рада — це ж ваша влада, ви самі її хотіли, не допомагаючи УНР. Чого ж тепер нарікаєте на податки, на реквізицію збіжжя, тощо? Мовчки віддавайте все, будете їсти саму картоплю, а комуністи — хліб та булки”.

Підчас процесу прокуратура намагалася довести, що: 1. церкву засновано з політичною метою, 2. завданням її було поширювати антирадянську і антиросійську агітацію, 3. вона мала підготувати збройне повстання проти СРСР, 4. вона об'єднувала українські активні елементи, головню колишніх військовиків, та висвячувала їх на священиків у місцевостях, що мають стратегічне значення, 5. підготувляла кадри молоді для національної праці.

Підставою для цього були зізнання обвинувачених у передпроцесовому слідстві, що його провадило ГПУ. Наприклад, Єфремов казав там, що пропаганда, яку провадила УАПЦ, мала на меті не лише дискредитувати радянську владу, а й готувати практичне повстання. Із слів обвинуваченого Товкача виходило, що УАПЦ, у складі якої було багато петлюрівських старшин, повинна була виконати головну підготовчу працю до повстання серед селянства. Професор Холодний зазначив, що УАПЦ мала взяти на себе керівництво цілим повстанським рухом, в якому головну роллю виконували б священники, колишні петлюрівські старшини. Проте під час судового процесу деякі обвинувачені ослабили вагу своїх попередніх зізнань. Так, Микола Чехівський на запит прокурора на суді, для чого взагалі засновано УАПЦ, відповів: щоб визволити український люд з релігійного погляду з-під панування російської слов'янської церкви. Володимир Чехівський на суді також відкидав тезу, ніби УАПЦ готувала повстання. Цікаво, що під час допиту Чехівського прокуратура вела з ним широку дискусію на судо релігійні теми. Так, наприклад, Любченко, посилаючись на християнську засаду, яка наказує молитися за всіх і навіть за ворогів, запитав Чехівського, чи молився він на підставі цієї засади і за царя Миколу II, на що Чехівський відповів: так, молився. В іншому місці Любченко цитував довгі уступи з Маркса і Леніна про релігію, щоб довести, ніби релігія служить буржуазії і капіталістам, допомагаючи їм визискувати пролетаріят. Отже на думку прокурора і УАПЦ була також знаряддям капіталістів і буржуазії і хотіла реставрувати капіталізм на Україні. Чехівський у своїй дуже цікавій відповіді погоджувався, що релігія в капіталістичних країнах може служити за знаряддя буржуазії, але на Україні УАПЦ була осередком релігії визволеної людини. На це знову реплікував прокурор, зазначаючи, що комуністична ідеологія не визнає абстрактного розуміння „людини”, вона визнає в даному випадку лише класовий підхід, за яким людність ділиться на буржуазію і пролетаріят. А раз Чехівський говорить про релігію визволеної людини, то з його погляду релігія нівелює різницю між пролетаріяттом і буржуазією і тим самим допомагає буржуазії визискувати пролетаріят.

Діяльність УАПЦ була немов би кульмінаційним пунктом у процесі. Цілком зрозуміло, бо радянському урядові треба було за всяку ціну скомпромітувати УАПЦ, впливи якої ставали надто небезпечні для нього. Щоб досягнути це, вжито, чимало різних провокативних заходів.

8. СВУ І НАЦІОНАЛЬНА ПРОБЛЕМА

Радянська національна політика викликала гострий спротив в українському громадянстві і на Україні велася боротьба двох течій: національної і комуністичної. Варто пригадати з цього приводу позицію Шумського і Максимовича, виступи Хвильового тощо. СВУ поставило собі за завдання боронити культурне українське життя перед комуністичними впливами. Головне гасло у цій самообороні

було, що український народ мусить бути господарем у своїй державі і користуватися своїми національними правами, коли тимчасом радянська національна політика хоче об'єднати Україну не лише в політичному, а й культурному розумінні з так званою радянською культурою, за маскою якої приховалася російська культура.

Щоб ослабити український національний рух, радянський уряд висунув цілу програму опіки над національними меншинами на Україні. Засновано цілі автономні республіки, національні райони і ради. Щоб задовольнити нібито потреби меншин, видано декрет про рівноправність української мови з мовами інших „меншин”, але насправді цим зрівняно на Україні російську мову з українською. Водночас жидівська колонізація на Україні, разом з посиленням переселення українців до Сибіру і Далеского Сходу, ще більше зміцнювали націоналістичні настрої. Наприклад, Матушевський зізнав, що жиди виступали на Україні як репрезентанти концепції єдиної неподільної Росії. Із слів Павлушкова виходить, що Єфремов теж вважав жидів за прихильників інтересів Росії, замаскованої тепер під назвою СРСР, а тому й за ворогів української незалежності. Єфремов і інші члени СВУ песимістично дивилися на дальший розвиток українсько-жидівських відносин. Спричинилось до цього не тільки те, що Головного Отамана забив жид Шварцбарт, але й ціла тодішня радянська політика супроти жидів та перебування більшої частини жидів на Україні. Це все, як зізнавав Павлушков, може допровадити до нового небувалого та ще нечуваного жидівського погрому. Водночас Єфремов і інші обвинувачені підкреслювали, що вони не антисеміти, що антисемітські тенденції цілком чужі українському громадянству і що вони тільки звертають увагу на факти, які дратують національне почуття українців.

Національна радянська політика викликала також значну реакцію на Україні і щодо росіян. Обвинувачений Заліський зізнав між іншим, що на його думку слід було б насипати великі гори на північних кордонах України і ними боронити Україну від політичних і культурних впливів Москви. Такі протиросійські настрої можна знайти у зізнаннях і інших обвинувачених. Отже на підставі цього всього можна прийти до висновку, що радянська національна політика на Україні викликала там сильні протиросійські настрої. Якщо взяти під увагу всю радянську політику, що має на меті завести цілковиту централізацію та штучно гальмувати чи навіть знищити національний елемент на Україні, то зрозуміло, що вона мусила викликати загострення національних взаємин, що саме так яскраво відбилось у судовому процесі.

9. СВУ І ПОЛЬЩА

Прокуратура в цьому процесі вживала всіх заходів, щоб доказати також, що СВУ і разом з СВУ ввесь самостійницький рух на Україні персбував на службі „панської” Польщі. Прокурор Михайлик у своїй промові висловився, що СВУ поклало надії не лише на пов-

стання, але й на допомогу інших держав. Звернено увагу головню на Польщу і на Німеччину, очікуючи, що одна або друга названа держава допоможе Україні в разі вибуху повстання проти радянської влади. Але нарешті перемогла орієнтація на Польщу, яка ніби була прихильна до самої ідеї незалежності УНР. А крім того від Польщі, як сусідньої держави, скоріше можна було очікувати реальної військової допомоги. Прокурор Михайлик хотів навіть доказати, що СВУ по суті змагало до федерації з фашистською Польщею. Цю тезу висовував теж Любченко, доказуючи, що СВУ було проти радянського пляну індустріалізації України і за залишенням попереднього аграрного характеру країни. А це робилося ніби для Польщі, якої промисловість потребувала України не лише як консумента польських виробів, але і як джерела сировини. СВУ, як твердила прокуратура, хотіло продати Україну польському фашизму, який мав стати справжнім її господарем.

Особливо докладно зупинялася прокуратура на відносинах між урядом УНР на еміграції і Польщею, а також на договорі Петлюри з Польщею. Ця частина процесу робила враження, що суд розглядає не справу СВУ, а справу українських урядів за роки 1917-1921. І це тим цікавіше, що з усіх обвинувачених тільки Ніковський і трохи Чехівський брали участь у тих урядах. Очевидно радянська влада мала плян використати цей процес у протипольським напрямку. Відносинам СВУ з Польщею присвячено окреме засідання суду за зачиненими дверима. Тому зрозуміло, що важко говорити про зібраний у цій справі матеріял. На суді встановлено, що за весь час своєї діяльності Єфремов вислав через польський консулят у Києві тільки одного листа до своїх політичних друзів на еміграції. На підставі цього прокуратура твердила, що польський уряд, особливо військова влада, підтримували тісні зв'язки з СВУ. Другою підставою для цього був витяг із щоденника Єфремова, де було сказано: „Якщо взяти під увагу, що Оскілко допомагав Пільсудському і був за федерацією України з Польщею, то вбивство його, як і вбивство Петлюри, має симптоматичний характер”. Третя підстава для цього це було вже зацитоване твердження про залишення України на користь Польщі, як аграрної країни.

Дуже цікаво, що Єфремов і інші обвинувачені не приховували свого становища до Польщі, зазначаючи, що вони зовсім не прагнули до підпорядкування України Польщі і не хотіли робити з неї польської колонії. На запит прокурора, чи визнає Єфремов, що Петлюра і його прихильники боролися не за незалежну Україну, а за підпорядкування її Польщі, Єфремов відповів, що на його думку Петлюра боровся за визволення України, хоч і не всі методи, які застосовував Петлюра, були добрі. Не маючи досить матеріялу, щоб довести свою тезу, ніби СВУ — це була польська агентура, прокуратура стала брати докази ще з 1919 року. Тоді засновано, як вже ми зазначили, БУД — „Братство Українських Державників”. Любченко твердив, що до цієї організації, головою якої був Єфремов, належали і поляки з України, а саме Стемлювський і Юзефський. З

цього робив висновок, що як БУД, так і СВУ тримали тісний зв'язок з Польщею. Щоб ще зміцнити цю свою тезу, прокуратура використала зізнання Ніковського про організацію так званого рейду Тютюнника і про участь в ньому польського штабу. Характеристично, коли Єфремов і інші обвинувачені гідно відкидали закиди прокуратури, що СВУ служило польським інтересам, Ніковський у своїх зізнаннях часто йшов назустріч бажанням прокуратури. Звертає на себе увагу той факт, що радянська влада мала в своєму розпорядженні чималу кількість політичних документів, а також приватних листів визначних українських емігрантів. Прокуратура, наприклад, цитувала листи президента Ливицького до Головного Отамана Петлюри з 1920 року про ситуацію, яка склалася в Польщі у зв'язку з наступом радянського війська і наближенням його до Варшави. З усіх цих протипольських виступів прокуратури можна зробити висновок, що їй залежало витворити враження, ніби український самостійницький рух — це польська інтрига, розрахована на ослаблення Росії, і що він не користується популярністю на Україні.

10. ПРИСУД

17. квітня 1930 року закінчились судові докази і промови сторін; суд вийшов на нараду, щоб вирішити присуд. Ця нарада тяглася дві доби і лише вечером 19. квітня оголошено присуд. 13 обвинувачених — Єфремова, Володимира Чехівського, Дурдуківського, Гермайзе, Ніковського, Старицьку-Черняхівську, Гребенецького, Черняхівського, Ганцова, Павлушкова, Барбара, Удовенка і Підгаєцького засудили на кару смерті, але „з уваги на політичну і господарську могутність радянської республіки та з уваги на каяття обвинувачених” суд визнав за можливе не застосовувати до них цієї кари, а замінити її на в'язницю від 8 до 10 років і на позбавлення громадських прав після виходу на волю, від 2 до 5 років. Решту обвинувачених засудили на кару в'язниці від 2 до 5 років, при чому 9 обвинувачених мали умовний присуд. 11 обвинувачених засуджено також на депортацію з України, — коли відбудуть свою кару.

Цей присуд можна розглядати подвійно. Якщо мати на увазі щоденну судову практику радянських суддів, які засуджують на смерть за найменший спротив владі, то безумовно цей присуд м'який. Це можна пояснити тим, як казав оборонець Ратнер, що харківський процес притягнув увагу цілого світу, отже недоцільно було б засуджувати на смерть чільних українських учених, бо це занадто демаскувало б радянську національну політику.

Якщо ж дивитися на цей присуд з погляду правних норм цивілізованих народів, то безумовно слід його віднести до дуже суворих, і до дуже неузасаднених. Адже для більшості обвинувачених, людей старшого віку, призначена їм кара в'язниці рівнозначна з до смертною в'язницею.

Політичне значення цього процесу лежить у тому, що він впро-

довж 6-ти тижнів, виявляв, як радянська влада поборює національний розвиток України. Тому цей процес зробив велике враження на українське населення, як на радянській Україні, так і за кордоном. Особливе значення мав цей процес для формування політичних настроїв серед української людности в Польщі. Під його впливом помітні гострі зміни у підході українців: він став протирадянський і протиросійський. Як доказ на це, можуть послужити численні резолюції протесту, прийняті по різних місцевостях на Волині, Поліссі і Галичині та оголошені в українській пресі.

Степан Підкова

ДО ІСТОРІЇ СПІЛКИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

1930 року, на провесні, в Харкові, на Римарській вулиці в приміщенні Української Державної Академічної Опері, розпочався прилюдний процес над членами Спілки Визволення України. Вістка про цей процес не лише з швидкістю блискавки облетіла тодішню столицю — Харків, але й громом пронеслась по всій Україні.

*

Скажіть, будь ласка, чи є щось жахливіше в світі, як доля розтерзаної України в період першої сталінської п'ятирічки?

Царство кривавого Нерона, середньовічні інквізиції горезвісного Торквемади, жорстока диктатура в окупованій Україні зарозумілого диктатора Гітлера — все це маліє і залишається блідим в порівнянні з добою примусової колективізації.

Незадовго до процесу СВУ московські окупанти вирішили повести жорстоку боротьбу проти українського селянства, намагаючись шляхом колективізації вирвати його з корінням з рідної землі. Враховуючи можливість спротиву на місцях і щоб послабити внутрішній фронт поневолених народів, советська влада застосувала діявольську методу диференціації, ділячи селян на батраків, бідняків, середняків і куркулів та нацьковуючи одних проти одних. Передових українських селян, що мозолястими руками вели культурні господарства, вирощували племінну худобу, насаджували високоякісні сади, розводили зразкові пасіки, за що отримували на районових сільсько-господарчих виставках від місцевої влади різні нагороди та похвальні листи, — раптом почали масово розкуркулювати, відводячи для них поза оселями пустирі, глинища та провалля.

Там, куди колись стягали дохлих коней та собак — там у земляних норах знаходили собі притулок тисячі родин разом з малими дітьми. Ніхто не мав права допомагати їм і переховувати їх. Люта зима жорстоко помстилась над ними і спричинила смерть тисячам голодних дітей. Холодні й голодні вони вмирали на очах у своїх матерів.

Бідні українські матері! З тупим відчаєм в очах вони розгрібали біля землянок сніг і тут же ховали своїх мертвих дітей. А коли прийшла „большевицька весна” і сніги перетворилися в стрімкі потоки води, тоді матері з божевільним жахом бігли по ривчаках, вилловлюючи з брудних калюжок своїх дітей.

Ця невимовно жахлива дійсність викликала серед людей масове обурення і тоді за цю справу взялося „прозірне око” ГПУ. Сотні тисяч розкуркулених селян почали примусово вивозити геть, по-

далі від України. Батьків стали розлучати з дітьми, чоловіків з жінками і Україною побрели народжені советською системою тисячі безпритульних дітей, які й залляли більші й менші міста. В Харкові на Благбазі й на Рибному базарі, в парках у центрі міста можна було бачити цілу армію безпритульних. Вони ночували під асфальтними казанами, в „парках культури”, по станціях у кльозетах — усюди, де тільки можна було схилити голову. Советська влада зовсім цією справою не цікавилась: гинули батьки, чому не мали гинути й діти, які ніколи не забули б своїх батьків і знуцання над ними? Майже щодня можна було бачити, як через Павловську площу посиленою вартою переганяли сотні розкуркулених селян у подертих свитках, убогих і страшних. Іноді траплялося, що якась безпритульна дитина випадково зустрічалась очима з рабом-батьком і тоді кидалася поміж вартових до нього в обійми. Можна було бачити незабутні сцени повні трагізму й одчаю.

Політбюро ЦК ВКП(б), розв'язуючи проблеми колективізації, зовсім не цікавилось питанням дітей розкуркулених батьків. І дивним є, що до кінця затяжної війни в нацистській Німеччині ніхто не бачив навіть безпритульної собаки, а скільки таких дітей блукало по „стране советов”? А коли ця безпритульна повідь набрала загрозливого характеру, тоді фактично почався сталінський пролог, який завершив Гітлер. За дітьми почали полювати органи міліції, робилися постійні „облави” і арештованих дітей відправлялося до будинків-колоній або „по ізоляції” за статтею 35 кримінального Кодексу УСРС судили до концтаборів терміном на три роки.

Проте доба примусової колективізації советською пропагандою була змальована як початок рожевого майбутнього. Але це не зменшувало лиха. Селяни, бачачи свою руїну, почали масово вирізувати худобу, а мільйони гектарів землі залишилися незасіяні. Зимом 1930 р. на 1931 рік полями блукали тисячі коней з прив'язаними до хвостів ярликами на зразок: „ходжу-блукаю, колгоспу шукаю”. Ця доба була жорстока не лише для українців, але й для українських коней... За пару вовняних рукавиць циган міг виміняти собі пару коней, а за найкращого коня давали 3 крб., в той час, коли за злуплену з нього шкіру держава через „Заготшкір” платила аж 11 карбованців. Згодом московські окупанти спохватились і заборонили різати худобу без дозволу місцевої влади, але вже було запізно. Розпочинався голод і навіть введені харчові картки нічим не допомагали. Всюди по містах біля магазинів вже з вечора почали вистоявати величезні черги — „хвості”.

Здавалося, що могутня і горда Україна навіки притихла і покорилась. Здавалося, що вона розчавлена московським лаптем і навіть думка про свободу вмерла. Але саме в цю лиху добу над Україною пронеслася вістка про процес борців Спілки Визволення України.

*

Спілка Визволення України!...

Вістка ця передавалася з цеху в цех, з установи в установу, з міста

в села і особливо великий відгук мала серед української студентської молоді.

Москва добре знала, що всі симпатії не лише українців, але й всіх поневолених народів будуть по боці підсудних. Тому вона пустила в рух усі засоби пропаганди, щоб довести, що члени СВУ — це ніщо інше, як члени спілки „поневолення України”, які намагалися шляхом інтервенції відірватися від „братньої” Москви і продати Україну панській Польщі.

Скрізь, за наказом партії, почали відбуватися загальні протестаційні збори та мітинги і скрізь, як це водиться в советів, одногослодно ухвалювано заздалегідь виготовані резолюції з домаганням суворо покарати наймитів буржуазії.

Але народньої душі не одурити.

Найперше й найвиразніше на це zareагували студенти Харківського Університету (колишній ІНО). Вони під час мітингу вирвали рубильник і погасили світло в приміщенні. Після того студенти демонстративно залишили клуб „Червоний Учитель” і чергового дня всі „похворіли” і не прийшли на лекції. Це була масова прихована контрдемонстрація, як протест на знак солідарності з членами СВУ. Це був початок того кінця, де починаються концтабори...

Всі члени СВУ сиділи по спецкорпусах Холодногорської в'язниці і коли розпочався процес, їх щодня возили в автобусах до будинку опери. І тоді сотні студентів з різних „Вузів” вистоювали годинами, тупцюючи біля опери на морозі, щоб бодай одним оком побачити героїв. Будинок опери був охоплений озброєною вартою частин ОГПУ. Центральний вхід був доступний лише для підсудних, військових та поліційних службовців. На процес впускали лише бічними входами й за окремими перепустками, які були розіслані для партійного активу заводів і установ та для невеличкої частини інтелігенції.

Підпільна студентська організація Харківського Університету, що вже діяла два роки в системі СВУ, доручила мені за всяку ціну дістатися на процес і скласти потім звіт. Завдання було нелегке й ризиковане, але його треба було виконати.

До мене в Університеті прикріпили студентку Лучанську, яка погано вчилася, але належала до високопоставленої родини партійців. За допомогу в науці вона мене годувала так, що я наїдався, скільки міг, з запасом наперед. Ця Лучанська дістала мені перепустку без фотографії, на яку я ходив в урядові льожи головних кін і театрів, з тією перепусткою я вирішив піти на процес СВУ. Ризикувати було необхідно, бо наша організація зосереджувала всі інформації про підсудних, про арештованих і про стихійні і організовані повстання селянства. Ми мушили мати й безпосередні відомості про цей процес.

Я мав нагоду з тією перепусткою бути на процесі кілька разів і бачити пригноблені обличчя підсудних, знесилених духово й морально попереднім слідством. Серед 45 підсудних я бачив акад. С. Сфремова, професорів Гермайзе, Ганцова, О. Черняхівського, В.

Підгаецького, В. Удовенка, письменників — Старицьку-Черняхівську, Івченка, а поруч них — В. Дурдуківського, А. Ніковського, В. Чехівського, Голоскевича, Шарка, Кривенюка, Товкача, М. Павлушкова, Токаревську, Заліського та інших.

Відомо, що Москва не любить прилюдних процесів. Далеко легше за закритими дверима ламати ребра, вибивати зуби та кладучи пальці між двері, вимагати потрібних зізнань, а щось інше — стати віч-на-віч на прилюдному процесі. Але тих, що виводять на прилюдний процес — бити не „випадає”, бо ж їх треба показувати людям. Проте й вони на попередньому слідстві відбули такі тортури, які важче знести, як брутальне биття. Але вони й на процесі фактично довели провідну роллю СВУ, не як розрахунок на інтервенцію, а з орієнтацією на внутрішні провідні сили та на народні маси.

На процесі була присутня провідна партійна еліта, частини української інтелігенції і деякі члени чужоземних дипломатичних корпусів. І тому на ньому московські сатрапи намагалися за одним пострілом убити двох зайців: продемонструвати перед світом свій „пролетарський гуманізм” і довести громадській думці, що на лаві підсудних сидять „вороги” українського народу й запродавці польської буржуазії.

Обвинувачувачі й прокурор за всяку ціну намагалися довести підсудним, що вони політично орієнтувалися на Польщу і що СВУ прагнуло зробити Україну польською колонією. Але підсудні, як уже сказано вище, не заломилися. Тоді обвинувачувач поставив Єфремову питання:

— Правда, що СВУ стояла в наймах буржуазії?

На це академик підвівся і відповів:

— Ні. Спілка Визволення України боролась за демократичну республіку, а не за буржуазію і сам я вірю в сили українських мас, а не в інтервенцію. (Питання обвинувачувачів і відповіді підсудних дослівно відповідають стенографічним протоколам процесу — П).

На лаві підсудних, поруч Єфремова, сиділа Старицька-Черняхівська з своїм чоловіком. Маленька й худорлява, вона своєю мужньою поставою викликала в багатьох присутніх співчуття і подив. І справді, де в неї бралось стільки мужности й відваги так героїчно триматися на процесі, попри те, що слідчі ГПУ кілька разів брали її на окремий допит, провокуючи її „рідною донькою”...

На еміграції в Парижі перебувала заміжня дочка Черняхівських — Вероніка, разом з своїм чоловіком. Вона власне і забажала приїхати в Україну і бути присутньою на процесі своїх батьків. Після деяких формальностей вона отримала візу й виїхала до Харкова, щоб бути свідком, як старі її батьки приймали удари червоної Москви. З того скористалося ОГПУ і вирішило використати появу доньки і через неї вплинути на Черняхівських в потрібному їм дусі.

Тихо і млосно опівночі на Чернишевській вулиці... Мало хто ходить там навіть із сусідніх будинків. І лише студенти підпільники поодиночі, подвоє, проходжають темними ночами, і, задивляючись на

багатоосвітлені вікна катівні, прислуховуються — чи не почуються на допиті зойки людських душ.

Туди „Чорні ворони” ночами доставляють на розтин синів України.

І туди „Чорний ворон” доставив свою жертву...

— Товариш Черняхівська, ми Вас можемо порадувати... До вас з Парижу приїхала ваша дочка — Вероніка. А ви ж напевно її любите?... Ми все зробимо для вас і для неї... Зізнайтеся... Визнайте себе на процесі винною, що ви були в наймах польської буржуазії... Все тепер залежить від вас і вашого чоловіка...

Старицька-Черняхівська стояла перед слідчими у великій скорботі, але мовчазна й велична, як Мати Божа над своєю дитиною...

— Ви може не вірите нам?... Ми теж маємо серце і душу... Ми дозволили вашій донці приїхати до Советського Союзу, ми полегшили вам долю, скажіть на процесі, за яку ви Україну боролися?...

Старицька-Черняхівська думає, як може думати лише мати і патріотка України в таку критичну для неї хвилину. Здається, що коли б там у кімнаті висіла ікона Божої Матері, вона б не витримала і впала з молитвою навколішки. Але огидний портрет „батька народів” викликає в неї дух противу.

— Ви може не вірите нам? Ми навіть можемо показати Вам доньку. Вартовий!...

Вартовий міліціонер, з трьома кутиками на петлицях, величезної атлетичної будови, що стояв у кутку, відчинив двері і на порозі на очах у матері появилася Вероніка.

— Ма-а-амо! — і божевільний зойк дочки зірвався в кімнаті.

Але вартовий хутко відтяг її назад і двері, мов на глум, навіки роз'єднали їх.

— Тепер ви переконалися?... — спитав слідчий Лісицький з одним ромбом на петлицях і його очі вперлися на Черняхівську. — Від вас все залежить... Подумайте і дайте на процесі інший хід...

На процесі Старицька-Черняхівська, здавалося, стала ще меншою, ніж вона була. Насправді ця маленька жінка приховувала в собі величезну національну потенцію і з властивою їй іронією переходила від оборони до наступу, від підсудної до обвинувачувача. справді надала процесові „інший хід”.

Обвинувач звернувся до неї і запитав:

— За що ви боролись?

І раптом вона підвелася, струснула головою й гордо відповіла:

— Спілка Визволення України боролася не тільки за самостійність, але й за Соборну Україну!

Вона це промовила до мікрофону виразно, немов хотіла, щоб її почув увесь світ. І це були страшні слова для московських окупантів. Горе ж тепер їй і її донці за таку непрохану відвагу!... Але які ж ті слова були дорогі і милі мільйонам українських селян, робітникам, інтелігентам! І ті слова послужили потім підвалиною для нових підпільних організацій, що поставали після процесу СБУ.

Як тільки вона вимовила ті слова, в опері, десь на балконі, зір-

вались оплески, потім ще десь... Всі почали з острахом озиратися. Одні злякалися наслідків, інші зраділи з перемоги підсудної. На залі враз було проголошено перерву. Навіщо? Мабуть, щоб ловити тих, що плескали?

В. Чехівський висловив на процесі погляди, що говорили про його віру в силу українського народу і його гірке розчарування українською еміграцією. Його слова тут навмисне підкреслюються, вони є актуальні для нас і тепер. Він заявив:

— Большевизм внутрішньо ламається, радянська влада не витримає натиску капіталістичного оточення і ми мусимо організувати українські національні сили, на час перевороту. **На еміграцію ми не мусимо покладати надій, бо емігранти пережерлися між собою так, що не творять ніякої сили. Ці сили мусимо ми створити на місцях.**

Ці погляди на процесі підтвердив і член СВУ Товкач:

— **На еміграцію не можна покластись, бо вона між собою розсварена і не являє ніякої сили.**

Але всі підсудні були ісповідниками тієї України, яку залишив майбутнім поколінням Симон Петлюра. Так, наприклад, на поставлене питання Івченкові: „Чого ви вступили до СВУ, якої України ви хотіли?” він відповів:

— Самостійної України, щось подібного, як Українська Народня Республіка.

Трохи пізніше підсудному Заліському було поставлено питання: „Ваші симпатії по чийм боці?”

Він відповів:

— Мої симпатії були по боці Української Народньої Республіки.

Те саме заявив на процесі наймолодший серед підсудних, представник української національної молоді, основоположник СЇМ'у студент Павлушков:

— Справа в тім, що Спілка Української Молоді в цілому стояла за демократичну республіку із застереженням, що на перший час після повалення радвлади України має відбутися етап режиму твердої диктатури.

— Ці слова прозвучали на Україні як несподіваний клич з трибуни — передсмертний клич провідника до підсоветської молоді — продовжувати боротися за своє національне буття. Можете собі уявити, який широкий відгомін викликали ці слова не лише серед студентської молоді, але й серед широких верств селянських юнаків?

Для нас студентів, сам процес був цікавий ще й тим, що на ньому неприховано перегорталися сторінки історії наших Визвольних Змагань, яких ми не могли пізнати навіть у багатій бібліотеці Харківського Університету. І справді, де можна було вчитати або довідатися про особу Симона Петлюри, якого советська пропаганда очорнювала далеко в гострішій формі, ніж увесь рух „білих”?

А підсудний Шарко, торкаючись постаті Симона Петлюри, заявив на процесі таке:

— Петлюра, під час повстання проти гетьмана, мав авреолу національного героя.

Голоскевич висловився не менш виразно про большевицьку окупацію і про своє ставлення до неї.

— До радянської окупації я поставився вороже. Я вважав рад-владу за московських окупантів!

Відгук цього процесу був величезний. Селянські маси, що на них накладали колхозне ярмо, почували себе так, наче за них у місті хтось переміг. Вони сходилися по хатах, перечитували засмальцовані газети, говорили про процес, не приховуючи своїх симпатій до підсудних.

*

Одного разу я вскочив у халепу, яка мені відкрила невідомі сторінки процесу. Сталося це так: я затримався в університеті на якусь годину й не міг вже бути першим біля дверей опери. (А процес, як правило, починався щодня пообіді, а кінчався за північ, до останніх трамваїв). Біля бічних дверей вже товпився з перепустками величезний натовп. Шкодуючи своїх мозолів, я вирішив зайти з головного входу. Двоє вартових з перехрещеними багнетами подивились на мою перепустку й пропустили. Я опинився без черги біля роздягальні. Та раптом до мене підійшов військовий в уніформі лейтенанта ГПУ й промовив:

— Я командант зданія, прошу пред'явити документи! — І почалося...

Мене арештували і повели в комендантуру — колишній кабінет директора опери, де було повно військових. Там мене обшукали з голови до ніг, потім з ніг до голови і, здається, що коли б вони мали під рукою рентген-апарат, вони б просвітили мене. Крім перепустки, при мені саме не було жадних документів, навіть студентського квитка. Все те я забувся вдома вранці. Я не хотів виявити прізвища студентки, що дала мені перепустку. Я обстоював, що перепустка моя.

— Ви мені не втирайте окулярів! — заявив комендант. — Це перепустка товариша Картвілішвілі — другого секретаря ЦК КП(б)У! Де ви її дістали?

Я був вражений з такої несподіванки і ніколи не припускав, що дуплюю таку ролю. До того з України до Москви вибув Лазар Каганович і в ЦК КП(б)У зайшли зміни і хто його знав, що там засів новий, малопопулярний секретар партії? Та й сама Лучанська ніколи про це мені не говорила. Маючи такого поважного „патрона“, я, врешті, признався, звідки маю перепустку, певний, що моя студентка викрутиться й виручить мене. Мені стало ясно, що це вона вкрала в нього для мене ту перепустку, з якою я повсюду в льожах дуплював ролю високопоставленого комуніста.

Після обшуків та допиту мене Карнач повів на другий поверх в фойе. Це було величезне модернізоване приміщення, розраховане на розвагу в антрактах під час опери, де можна було покурити й випити склянку пива. Внизу, поверхом нижче, відбувався процес. І коли я попав туди, я був приголомшений. Щось більш п'ятнадцяти осіб було арештованих. Всі вони сиділи на стільцях, на певній віддалі

один від одного обличчям до стіни. Серед них я встиг побачити і кілька жінок. То були люди з залі процесу, що виявили в будьякій формі свою симпатію до підсудних або вимовили якесь необережне слово.

Я мимоволі пригадав, як кілька днів тому в залі зірвалися оплески на відповідь Черняхівської. І коли в залі суду демонстрували перед світом „пролетарський гуманізм”, то одним поверхом вище, явно панував терор. Коли мене вели, одна старша жінка одвернулася від стіни і задивилась у наш бік. В одну мить я схопив її образ. (Тепер на еміграції ту жінку чомусь мені нагадує дружина Івченка). І враз, вартовий, що стояв на дверях, хутко підійшов до неї і вдарив її рушницею в спину. Жінка ойкнула і почала глухо схлипувати.

— Не аглядиватса! Бліже к стенкам!

Я був вражений з тієї події. Про те ніхто в світі не знав і не знає і я не чи не одинокий із свідків, що залишився в живих і бачив той процес — над процесом. Десь, аж опівночі, мене покликали на низ в комендантуру і я більш не бачив тих жертв.

На цей раз комендант був до мене більш увічливий і я відчув, що моя справа повертається на краще.

Він запитав:

— Що вас спонукало прийти на цей процес?

Треба мати якесь албі, щоб рятувати ситуацію. Я відповів:

— Я молодий пролетарський письменник, студент, перепустки не міг дістати, а хотілося за всяку ціну побачити тих, що намагалися продати Україну панській Польщі.

Не знаю чи він повірив моїм словам, але відповідь йому вподобалась. Раптом він усміхнувся й цинічно запитав:

— А скажіть, будь ласка, чи товариш Лучанська, крім перепустки, ще щось вам давала?...

Я відчув, що я почервонів і заперечив це. Потім він підсунув мені друкований папірець і промовив: „Підпишіться!” Зміст його був приблизно такий: що за розголошення тієї таємниці, яку я чув або бачив у приміщенні опери, я буду покараний за статтею такою то карного кодексу УССР строком до 5 років ув'язнення.

Я підписався і мене звільнили з під арешту. Була десь перша година ночі. Члени СВУ під посиленням конвоєм саме всаджувалися в автобуси. Їх везли на Холодну Гору до спецкорпусу, я вискочив на волю. Сотні перехожих студентів задивлялися здаля на підсудних. Я перебіг на Клочківську вулицю і, вчепившись за останній трамвай, поїхав до себе. Даремно вдома моя дружина допитувалася, де я був...

Але другого дня я про все докладно розповів про доводі нашої підпільної організації.

14. квітня закінчився прилюдний процес над членами СВУ. Їх засудили на різні терміни ув'язнення і більшість із них за винятком старих Черняхівських, загинули десь без вістки. Московські кати припускали, що, відтявши голови провідній верхівці, вони зможуть спокійно приборати до рук Україну. Але з глибин

української землі виростав гнів і спротив, часом з проявами нової колівщини, як незаперечний доказ, що ідеї СВУ були висловом народніх почувань.

В Україні почалися повстання: повстало містечко Соборівка, Гайсинського повіту, повстали села з боку Крижополя, Рудниці, Голованівська, Первомайська, і ті повстання покотились на Київщину, на Умань, Жашків, Таращу, Корсунь, Богуслав... Повстали в Сумській області Охтирський та Тростянецький райони. На Харківщині — Богодухівський, Великописарівський, Балаклеївський... На Дніпропетровщині — Павлоградський, та інші. В багатьох місцевостях влада повтікала до великих міст і селяни почали розбирати колгоспи. В деяких місцевостях були пуцені в хід регулярні частини червоної армії, міліція, війська ОГПУ. Селянський спротив тоді набрав таких загрозливих розмірів, що Сталін мусив віддати в жертву частину своїх посіпак, скидаючи на них вину приптішення колективізації. Все це він зробив для того, щоб якнаскорше заспокоїти селянство, яке повстало проти терору, підкріплене духово настроями з залі процесу СВУ.

Про ту добу досить ясно пише Вінстон Черчіл у своїх спогадах „Друга світова війна”, том IV, розділ XXV. В ніч з 14 на 15 серпня 1942 р. В. Черчіл був на обіді в Сталіна і ось що він подає в спогадах: „скажіть мені, — звернувся я до Сталіна, — чи труднощі цієї війни для вас особисто якоюсь мірою можуть бути порівняні з труднощами періоду колективізації?”

Сталін враз звівся на ноги і відповів:

— О, ні, колективізація була суцільним страшним кошмаром”.

„Я думав, — сказав я, — що це було нелегко, бо ж ви не мали справу з парою сотень аристократів, лише з мільйонами малих людей”.

„З десятками мільйонів, — сказав він, тримаючи свої руки піднесеними. — Це виглядало цілим страхіттям і тривало 4 роки. Але ця акція абсолютно була потрібною для Росії, щоб зорати просторі лани тракторами”.

Таким чином одверта цинічність Сталіна викрила справжні наміри червоної Москви: просторі лани поневолених народів потрібно було переорати тракторами на користь мачухи — Расеї!

Політбюро ЦК ВКП(б) не зупинилося навіть перед тим, щоб за кожний застосований у полі трактор віддати в жертву сотні тисяч людей!

Згодом московські окупанти жорстоко помстились за це все новими репресіями. За рік і наша організація, як одна з клітин СВУ, була викрита. Ніччю з 10 на 11 травня 1931 року в Харкові на Толкачівці в „Студгородку” вив’язалась стрілянина — це боронилися викриті підпільники проти кількох сотень переодягнених під студентів агентів ГПУ...

Після того Харківський Університет припинив своє існування і згодом після реорганізації від нього залишився інститут ім. Горького, а частину факультетів було злито з київським братнім Університетом. Згодом я довідався, що той інститут ім. Горького знову

реорганізували в Університет і перевели на Совнаркомівську вулицю в колишні приміщення НКВД, але в тому університеті мали вчитися лише члени партії та комсомольці з відповідним партійним стажем. Тоді були арештовані керівник військового кабінету генерал Е. (розстріляний), його заступник полк. Рак, майор Шило, проф. Жінкін і сотні студентів, особливо з літературного факультету. Звільнено було одиниці, а решта пішла на довге заслання до різних советських концтаборів і мало хто дожив до кінця терміну.

Сам проф. Машкін — старий партійний лис, якого М. Хвильовий в своїй полеміці іронічно називав „Канашкін”, раніше часто їздив до Києва на „ідеологічний прорив”, а під носом у себе проґавив таку велику організацію, що зуміла біля трьох років вести свою національну працю. За це потім деканат літературного Факультету, дирекція і партійна організація Університету отримали від ЦК КП(б)У велику нагінку і дехто з партійців змушений був позбутися тепленьких посад.

Мені пощастило в нічній перестрілці втекти і я переховувався поза межами України. Я був оголошений поза законом, а мій батько і брати були арештовані як закладники. Однієї ночі мене арештували і я вже не чинив опору. Мені шкода було старого батька і братів, яких я так безмежно любив. Я пішов на смерть, щоб їх вивести. Мене привезли до Харкова і я опинився в Чернишевській катівні. Один із нашої організації комсомолец В. під час тортур на допиті не витримав і вискочив на підвіконня четвертого поверху, що виходило на совнаркомівську вулицю. Сотні людей в той час стояли в черзі до „Бюра перепусток”. Вони почули про це і враз вискочили на Совнаркомівську вулицю, з догадкою побачити в юнакові когось близького. Вулиця поповнялась перехожими і хутко вся була запруджена величезним натовпом. Всі задивлялися догори на вікно, на незнайомого юнака в божевільному танці... А в той час слідчі, бачачи неминучу катастрофу (підсудній може вискочити на вулицю) почали упрощувати його не робити цього. І в той мент, коли один із слідчих хотів його одним стрибком вхопити за ноги, він раптом голосно вигукнув „Слава Україні!” і кинувся на асфальт, розбившись на смерть. Голова і ноги увійшли йому в тулуб, а кров бризнула на перехожих. На той час вулицею не міг переїхати генеральний консул, доктор Вальтер, з німецького консуляту, з яким я був знайомий раніше. Він висів з лімузина й добірно українською мовою звернувся до натовпу:

— Що тут таке трапилось?

Раптом з приміщення ОГПУ вискочили кілька військових і один із них, Лісидький, з ромбом на петлицях, побачивши консула, зворушливо заговорив:

— Это в нас стекольщик окна і свалілся с четвертого этажа... Какая жалость, ах какая жалость!...

Натовп хутко розігнали, а труп поспішно зтягнули в подвір'я.

Я, після довгих знущань і тортур, потрапив до спецкорпусу на Холодну Гору і довгий час сидів у самотній камері, без передач і будьяких зв'язків із світом. Моя дружина зреклася мене через

пресу, як від „ворога” українського народу і з малим моїм сином виїхала на лікарську практику. З того часу відібрали в мене право бути батьком мого рідного сина...

Якось я цвяхом проколупав у блясі — „козирку”, що затуляв мені вікно, невеличку дірочку і побачив на прогулянці засуджених членів СБУ. Всі вони, як я довідався потім, сиділи в одній спільній камері і всіх їх разом водили на прогулянку. Доки над ними йшов процес, їм приставляли з міста в термосах „цербко-оповські” обіди, а після суду їх усіх перевели на загальний в'язничний пайок. Павлушков завжди прогулювався з котиком на плечі і ходили чутки, що він щодня ходив до голярні голитися. Академік Єфремов нібито писав у камері якусь наукову працю про творчість М. Коцюбинського, а решта займалися тим, що готували себе й майбутнє... Що з ними потім сталося і куди їх вивезли, я не знаю і ніде в концтаборах за них не чув. До мене не застосовували вищої міри соціального захисту — через розстріл, а замінили кару 10 роками концтаборів особливого призначення. Я тоді мав 23 роки, але на півночі мене „благний” мир чомусь називав „пацаном”. Я виглядав старим чоловіком, але сила ентузіазму і безмежна любов до Батьківщини допомогли мені перенести мій хрест до кінця. Проте не варт про це більше згадувати, а нагадаю лише, що ніхто крім Старицьких-Черняхівських, що були засуджені на три роки, не повернулися на волю.

Вероніка, після процесу над своїми батьками, вирішила повернутися назад до Парижу. Але їй советські „гуманісти” не дозволили виїхати за кордон до свого чоловіка. Після того, коли хтось із близьких питав її: „Де ваш чоловік?”, то вона з гіркою іронією відповідала:

— Колись я пливла пароплавом і мені захотілось чаю. Я підійшла до капітана і попросила в нього чайник. Капітан приємно посміхнувся до мене й відповів: „З приємністю я вам дам чайник, але він зараз на дні моря. Я його спустил у минулому рейсі. Якщо ми доїдемо до такої то довготи й до такої то широти, то я закину лота в море і якщо пощастить його впіймати, то я з приємністю віддам вам”... Мій чоловік знаходиться на такій то широті й довготі в Парижі. Я його упустила, як той капітан чайник в море.

Вона змушена була залишитися в Україні без праці і засобів існування. І ніхто не йшов їй назустріч, бо ж вона була дочкою „ворогів народу”. Так вона й перебивалась з ласки добрих людей.

Коли ж старі Черняхівські відбули свій час ув'язнення й повернулися з заслання, то вони вже не застали дома своєї дочки. Вона була арештована енкаведистами, щоб скорше спаралізувати життя батькам.

Виснажений і хворий старий Черняхівський зліг у ліжку. Але мужня й жертвна Старицька-Черняхівська, залишаючи в ліжку хворого чоловіка, пішла на розшуки своєї доньки. Вона ходила від НКВД до в'язниць, пооббивала всюди пороги в надії знайти слід Вероніки. Вона побувала всюди і скрізь даремно. Нарешті, вона від когось почула, що нібито її дочку вивезено в Москву.

Кидаючи в ліжку чоловіка, старенька письменниця поїхала до червоної Москви. Пробыла вона там цілісенський рік без грошей, без праці і засобів існування. Де вона перебувала, чим харчувалась — це може зрозуміти лише жінка — мати, що віддає своє життя за дитину. Лише сама свята віра тримала Старицьку-Черняхівську на ногах.

В Москві вона обходила скрізь: у всіх управах НКВД, ходила від в'язниці до в'язниці і розпитувала в кожного про доньку. І так цілий рік! Нарешті в одній в'язниці хтось зжальвся над старою жінкою й промовив до неї: „Дайте слово, що мовчатимете”. Жінка поклялась мовчати. Тоді той невідомий — може кат, може чекіст, що не одного колись стратив, але нарешті змилосердився на глибокою трагедією матері, сказав: „Ващу дочку мордували й вона збожеволіла. Її вивезли з цієї в'язниці й знищили... Але ви мовчіть про це, бо й мені те буде...”

Можете собі уявити щось, страшніше за ту трагедію і біль самовідданої матері? Без надії і відроди, з замуреною в душі трагедією, вона з пониклою головою повертається додому. Цілий рік пролежав в ліжку хворий Черняхівський, в надії щось почути про доньку. А коли дружина повернулася і з розпеченем болем промовила до чоловіка, що більше в них немає доньки, — тоді старий батько нагло помер. Віра, що ще тримала його при житті, згасла з вісткою про смерть доньки й загасила його життя. Старицька-Черняхівська на старість залишилась самотньою вивершувати до кінця свою жажливу долю...

Так „советські гуманісти” на прилюдному процесі СВУ змогли засудити їх нібито поблажливо — на три роки, а насправді вбили всю благословенну українську родину без жадного пострілу. Але московські окупанти не спинилися на індивідуальних методах терору й винищування української інтелігенції.

В 1932-33 роках вони застосували в етнографічних межах України нову форму терору й масового винародовлення через штучно запроваджений голод. Мільйони людей вимерли по українських селах — і то не під час війни, а в мирні роки советського соціалістичного будівництва!

І дивними залишаються ще невикриті факти, що від голоду вимерло 75% чоловіків і 25% жінок. Московське Політбюро наче наперед знало ці нові методи винищування приросту, намагаючись тим самим серед залишених в живих порушити закон ґенетики — рівновагу чоловічої й жіночої статі. Так колись за сивої давнини робили хіба що монголи, які нападали на українські оселі й винищували рід чоловічий, а жінок і дівчат брали собі в ясир для розваги. Але ж то була війна і сива давнина!

Новий московський Хан далеко залишив за собою часи Батия й Чінгіс-Хана і в добу ХХ століття вдосконалив методи масового винародовлення українців.

І в тих селах, що вимерли зовсім, де смерть вивісила свій чорний прапор перемоги, де дух жалобного смутку вітає й понині — там Москва, тріумфуючи свою перемогу, поселила своїх москалів.

М. П.

БУНТ В ЯРОСЛАВЛЬСЬКОМУ ПОЛІТІЗОЛЯТОРІ

*Цей нарис має на меті описати випадок бунту в советському політ-
золяторі в м. Ярославлі на Волзі, в якому були ув'язнені члени СВУ, а
про який ми чули від п. Т. — одного з в'язнів цього політзолятора, який
у свою чергу чув про бунт від одного з його свідків — вірменина, дашнака.*

Вважаємо за необхідне дати спочатку невелику довідку про політзолятори в Советському Союзі. Вся маса засуджених (політичних і кримінальних), спроваджувалась, як відомо, в табори на примусові роботи, лише абсолютно незначна кількість засуджених по 58 (політичній) статті кримінального кодексу відбувала відповідний термін у політзоляторах, тобто в тюрмах для політичних. Політзолятори були призначені головним чином для більш видатних осіб.

Крім згаданого вище Ярославльського політзолятора, нам довелося чути ще про такі політзолятори: Суздальський, який містився в колишньому Спасо-Єфимівському монастирі, Челябінський, Верхнеуральський і Соловецький (Соловки були комбінованим місцем ув'язнення, і там були зосереджені різноманітні типи позбавлення волі і ізоляції). За чутками, були політзолятори також і в Сибірі.

Від п. Т., який був у Ярославльському політзоляторі в 1931-37 роках, ми чули, що там у згадані роки перебували есери (праві, ліві, центровики), меншовики російські і грузинські, також кілька дашнаків. Зокрема там були ув'язнені: К. Г. Гвоздьов, есдек, міністер праці Тимчасового Уряду, видатний есдек В. Базаров (Руднев), грузинські меншовики К. І. Думбадзе і Г. Перцхалашвілі, дашнак А. Степанасянс.

Значна була група ув'язненого духовенства. Серед православних цієї групи належить згадати про єпископа кн. А. Ухтомського, єпископа петербурзького, Дмитра Любимова і про Ладигіна, якщо не помиляюсь, єпископа уральського. Серед католицького (головним чином польського) духовенства в Ярославльському політзоляторі перебували прелати Матушевич, Стромчинський, Жмигородський, а також пробсти Ф. Забурський, І. Ладига і ін.

Українці, які перебували в Ярославльському політзоляторі, були або членами політичних партій, або військовими армій УНР. На початку осені 1930 року українська група ярославльських в'язнів одержала поповнення: в цей час в політзолятор була привезена

партія засуджених на відомому процесі Союзу Визволення України. До складу цієї партії входили віцепрезидент Української Академії Наук С. Єфремов, кол. міністер А. Ніковський, акад. Слабченко, вчений Чехівський і інші. У прибулого сюди ж митрополита розгромленої більшовиками Української Автокефальної Православної Церкви Миколи Борецького були наявні ознаки психічного розладнання.

Пан Т. нагадав також про російських вчених: про співпрацівника Академії Наук А. А. Гізетті, італійця за походженням, і про паню Н. Воленс, дослідницю Арктики, яка на своє горе була за кордоном і зустрілася там з Ф. Нансеном. Жінок-в'язнів було небагато. Загальна кількість в'язнів, які перебували в згадані роки в ярославльському політизоляторі, складала приблизно 400 осіб.

Бунт в Ярославльському політизоляторі був чи то в 1927, чи 1928 році. Пан Т. не міг точно назвати дати. Бунт був викликаний надзвичайно суворим режимом для в'язнів. Змова між ув'язненими сталася з допомогою перестукування. За умовним сигналом в'язні зчинили крик, почали розбивати скло у вікнах своїх камер і гримати ногами в двері. Ярославльська тюрма розташована на кінці міста і, притягнений нестихаючим криком, незабаром біля тюрми зібрався великий натовп збуджених місцевих мешканців. До того натовпу кілька політичних в'язнів звернулися з імпровізованими промовами.

Адміністрація ізолятора і ОГПУ реагували на заколот не відразу. Не виключено, що мали місце розгубленість або неясність, до яких заходів треба вдатися для придушення обструкції. Влада терпіла створене становище до вечора. Потім по вікнах тюрми був відкритий вогонь. У наслідок обстрілу серед політв'язнів були вбиті і поранені. Після цього охорона почала вдиратися до камер, бунтівникам зв'язували руки і витягали в коридор. Негайно почалося слідство. Багато ув'язнених, за постановою суду, розстріляно.

Першим наслідком бунту було те, що на тюремній стіні, яка досягала шости метрів височини, був додатково збудований дощаний паркан, також не менше шости метрів у височину. Тюрма мала три поверхи. Після збудування паркану над стінами, навіть з вікна третього поверху нічого не можна було побачити.

Позитивним наслідком бунту було лише деяке, абсолютно незначне полегшення тюремного режиму. Помітне пом'якшення його (покращання харчування, збільшення терміну прогульки) було досягнуто пізніше, в 1933 році, після великої голодівки, оголошеної на знак протесту проти жорстокости режиму, яка охопила немалий відсоток політичних в'язнів ізолятора.

Михайло Татусь

ДОЛЯ АКАДЕМИКА С. О. ЄФРЕМОВА

ВІД ГОЛОВНОЇ УПРАВИ ДОБРУС В ЗАХІДНІЙ НІМЕЧЧИНІ.

Опубліковані в цій статті спогади одного з дуже небагатьох врятованих Промислом Божим українців, ув'язнених в 1930 р. за процесом СВУ, п. Михайла Татуся — було зачитано автором, членом ДОБРУС в Західній Німеччині, на засіданні Мюнхен-фельдмохінгського осередку ДОБРУС 13 квітня 1952 р. Осередком було ухвалено видати їх друком.

Автор цих спогадів, народжений 18. 10. 1893 р. на Північному Кавказі, народний вчитель, був заарештований органами ГПУ 2. 6. 1930 р. обвинувачений за ст. 58 К. К. п. п. 10, 11, 14 і ув'язнений на 10 років Ярославському і Суздальському політизоляторах, різних тюрмах і в Унжінському концтаборі. Його дружина, п. Оксана Татусь, вмерла на засланні в 1937 р. Всіх численних родичів автора ГПУ або розстріляло або ув'язнило. Історія трагічної долі п. М. Татуся і його родини міститиметься в ширшій публікації. Тим часом, з огляду на особливу вагу для українського громадянства тої частини спогадів п. М. Татуся, що стосується акад. С.О. Єфремова, організатора й керівника СВУ, — Управа ДОБРУС в Західній Німеччині передала її до цього збірника СВУ, і за публікацію її висловлює ТЦОК СВУ на чужині щире подяку.

*

ВЩИЙ СОН

„У кожного своя доля
І свій шлях широкий“.
(„СОН” Т. Шевченко)

У своєму житті перед ув'язненням я не зустрічався особисто з акад. С. О. Єфремовим. Але за тиждень перед своїм арештом я побачив його у сні, пізнав його, бо обличчя його було мені відоме. Він ніби сидів на ослоні, чогось дуже зажурений, потім підвів до мене голову і почав зі мною розмовляти. Назвав себе. Сказав, що засуджений на 10 років ув'язнення і не знає, що його чекає. Запитав мене, чому я так посивів. В ту ж мить у мене в руці опинилось маленьке зеркалацьце, в якому я побачив себе з великою сивою бородою. Насправді ж я в 1930 р. ще бороди не носив і зовсім не був сивим. Це мене так налякало, що я прокинувся, трясучися як у пропасниці, а піт лив з мене, як у лазні.

Коли через 3 роки після того я насправді зустрівся з акад. С. О. Єфремовим віч-на-віч, але вже в Ярославському політизоляторі, — то я пригадав цей дивний сон і оповів його акад. С. О. Єфремову. Останній знизав на це плечима і сказав, що це зветься метафізичним явищем, що його точна наука не може з'ясувати.

ПЕРШЕ ПОБАЧЕННЯ

До Ярославльського політизолятора у вересні 1931 р. привезли коло 30 осіб, ув'язнених за процесом СВУ. Серед них, крім ак. С. О. Єфремова, були, наскільки я пам'ятаю, такі особи: П. О. Єфремов, В. М. Чехівський, А. О. Барбар, А. В. Ніковський, В. П. Підгаєцький, проф. Іваниця, проф. В. М. Ганцов, учитель З. О. Грибінецький, ко-оператор П. С. Близнюк, студент М. І. Павлушков, студ. Б. Ф. Матушевський, другий Чехівський (брат), Г. Г. Холодний, акад. Слабченко, проф. Ю. О. Гермайзе, літератор Г. Голоскевич, В. Отамановський та інші, прізвищ яких я не пам'ятаю.

В той час я сидів на 3-му поверсі в'язниці, разом з північнокавказцями, поляками, грузинами. Там же був митр. УАПЦ М. Борецький та інш. В'язні ж з України сиділи на 2-му поверсі. Тому я спочатку побачив новопривезених в'язнів-українців тільки з вікна своєї камери, коли їх виводили на прогулянку. Я пильно придивлявся до облич нових в'язнів і серед них пізнав акад. С. О. Єфремова, якого я раніше бачив тільки у сні. Мені дуже хотілося бути на прогулянці разом з українцями, але начальник в'язниці на це не згоджувався з невідомої для мене причини. Однак я раз-у-раз нагадував про свої бажання начальнику політизолятора й мабуть настільки йому цим набрид, що наприкінці весни 1933 р. він задовольнив моє прохання.

Коли дозорець прийшов до мене й сказав, щоб я „зібрався з речами”, бо мене переведуть на 2-гий поверх до українців, з якими я зможу відтепер зустрічатися на прогулянці, — мені спочатку аж не вірилось в це. Вже довгий час я міг пов'язуватися з українцями тільки в спосіб перестукування.

Тепер я опинився в середку українців, які дуже цікавилися нашим життям на Північному Кавказі, а я — в Україні. Тут мені траплялося зустрічатися на прогулянці з акад. С. О. Єфремовим і з іншими. Тоді дозволяли гуляти тільки вдвох, спочатку по півтори години денно (так було протягом 9 міс.), потім — по годині (так було 3 міс.). На прогулянці заборонялося передавати будь які речі один одному. Коли ж дозорець помічав, що було щось передано, то при повороті до камер робився обшук в'язнів, і забиралося речі, що було передано.

ВРАЖЕННЯ ВІД АКАД. С. О. ЄФРЕМОВА

В цей період мені довелося коло пів року мешкати в одній камері з ак. С. О. Єфремовим: спочатку на північному дворі, приблизно коло 2 місяців, а потім на південному боці, більше 3-х місяців. Наприкінці вересня 1933 р. майже всіх українців, чехів, поляків та в'язнів інших націй вивезли етапом на Соловки, залишилося тільки декілька осіб, в тому числі акад. С. О. Єфремов і я. У нашому західньому дворі залишилося тільки чотири в'язні на всі 3 поверхи. А перед цим до Ярославльського політизолятора приїздила з Москви якась комісія, на чолі з прокурором ОГПУ Катаняном та членом

колегії ОГПУ Андрієвою. Після того в ізоляторі почали робити ремонт, бо камери були справді дуже занехаяні й брудні. Тоді нас перевели на північний двір, і мене поселили в одній камері з акад. С. О. Єфремовим.

Таким чином я мав можливість глибше пізнати цю видатну людину, бачити на власні очі його невтомну працю у в'язниці та почути і довідатися від нього, за час нашого мешкання вкупі, багато такого, чого я раніше не знав. Тепер я згадую з великою подякою той час, коли акад. С. О. Єфремов підтримував мене морально на душі і освічував. Це була прекрасної душі людина, надзвичайно чемна й співчутлива, великий вчений з дивовижною працездатністю, великий знавець української мови, різносторонньо освічений, видатний громадський діяч нашої багатостраждальної України.

Акад. С. О. Єфремов був сином сільського священика на Київщині. Народився він 6 жовтня 1876 р. Учився у Духовній Школі, потім у Духовній Семінарії, скінчив юридичний факультет університету. Але в цій фаховій діяльності правника йому не довелося працювати, крім одного випадку, коли він виступив як оборонець (адвокат) на суді в одній векселевій справі. Він віддався тій праці, до котрої лежала його душа, — вивченню української літератури й її народних джерел.

РОЗМОВИ З АКАД. С. О. ЄФРЕМОВИМ

Під час спільних прогулянок і в вільні від праці хвилини акад. С. О. Єфремов розповідав мені про наш нарід, який, не зважаючи на тяжкі обставини вічної боротьби за існування на поневоленій чужинцями Батьківщині, спромігся дати такий великий вклад у світову історію і культуру, що його не купити за жодні скарби світу: чудові пісні, танки, прекрасні оригінальні вишиванки, писанки, різьби по дереву, чудові народні строї, звичаї, обряди, вся різноманітна побутова обстановка, — що в них відбивається природа обдарованої душі нашого народу і що свідчать про його прадавню високу культуру.

Вряди-годи, як відпочинок від праці, акад. С. О. Єфремов любив читати твори Т. Шевченка, особливо ті, що йому найбільше подобалися. При цьому він хвилювався і часто казав мені словами Т. Шевченка з його „Послання”: „Учіться, брати мої..., і чужому научайтесь, свого не цурайтесь! Бо хто матір забуває, — того Бог карає! Коли він читав поему „Неофіти”, то я бачив його на очах сльози.

Оповідав він мені також про те, в якому тяжкому стані є українська освіта під большевиками. Ще такої страшної русифікації не було ніколи за всі попередні часи існування України. Всі здобутки української культури й науки, освячені на протязі віків сльозами і кров'ю, — все це руйнувалося без сорому й без сенсу, в нелюдський спосіб. Але питання: навіщо це? Яку мають мету ці керівники проводирі большевизму на Україні?

Розповідав він і про свій життєвий шлях та наукові зайняття перед своїм ув'язненням. Між іншим, 40-літній ювілей його творчої діяльності припадав на 1936 р., — отже відбувся в ув'язненні! Пам'ятаю з його слів, що він був співробітником майже всіх українських часописів передреволюційних часів, як на Великій Україні, так і у Львові. Нераз він згадував, як співпрацював у газеті „Рада”, заснованій меценатом Е. Х. Чикаленком, яка видавалася у Києві в 1906-1914 рр. В 1912 р. він подорожував по Італії, від мистецьких пам'яток якої в нього залишилося незабутнє враження.

Під час одної з прогулянок, восени, коли журавлі летіли ключами в ірій, акад. С. О. Єфремов, дивлячись на летючих птахів, сказав:

„Це вільні птахи. Вони дуже добре знають свій шлях, по якому вони роблять свої перельоти щовесни й щоосени, то до нашого краю, то від нас — на північ. Оці птахи летіли й через нашу рідну неньку-Україну й бачили, що там діється. Вони своїм — кру! кру! — ніби хотіли нам сказати, що народ український чекає на волю і правду. І вже досить плакати, сльози лити, а пора вже здобути волю! Пора стати одностайно всім разом у боротьбі і вражою злою кров'ю волю окропити! І раз на завжди звільнитися від чужих впливів і керівників. І в сім'ї великій, новій, спом'янути незлим тихим словом свого національного поета України — Т. Шевченка, одного з найбільших поетів всього слов'янського світу!...”

Акад. С. О. Єфремов вірив упевнено, що український народ переживе найстрашніше лихо й переможе, бо він є одним з найкращих народів світу з погляду своїх природних здібностей. Він вірив щиро в ліпше майбутнє України, не зважаючи на важкі часи за советської влади, бо українці вже не згодяться більше слухати большевиків і вірити їм, коли вони на кожному кроці брешуть і нацьковують нас один на одного, щоб самим міцніше триматися!

Одного разу на прогулянці я помітив, що у акад. С. О. Єфремова настрій не рівний, як бував завжди. На мій запит, що таке з ним сталося, чи щось неприємного трапилося, — він сказав, що одержав листа від рідні, де повідомляється про те, що та церква, де його батько — панотець служив і де був похований, тепер зачинилася і її буде перебудовано на театр, а могилки на цвинтарі буде знесено. Тому й засумував акад. С. О. Єфремов. Він сказав, що буде писати й прохати, щоб було викопано прах його батька й перенесено до сільського кладовища. Так большевицькі дикуни-хижакі паплюжили в Україні все, освячене народньою волею і традицією!

Ак. С. О. Єфремов часто оповідав мені про минуле України, про її гетьманів. Треба було бачити захоплене його обличчя, коли він оповідав мені про гетьмана Івана Мазепу, видатного українського політика й культурного діяча-мецената, що так украсив Україну своїми будовами. Він орієнтувався на Західню Європу. Цю орієнтацію і нам треба відновити, щоб не бути надалі поневоленими тими людьми, які не є рідними по духу Україні і які все роблять для своєї користі. „Дай, Боже, щоб нам довелося побачити Україну самостій-

ною державою під проводом своїх рідних керівників!" — це не раз я чув від акад. С. О. Єфремова. — „І нам це зрештою пощастить, бо це нам підказує наша внутрішня віра, якою ми й живемо! Це вирішиться на полях битв і змагань, — це повинно статися під час великих світових подій! Нема тих слів, що ними можна було б висловити все те, що перенесла й перенесе Україна! Але основним завданням є: зберігати наш нарід від винищення його большевицькими тиранами, що їх можна порівняти з Іваном Лютим. Тільки той нищив московську знать, а тепер большевики винищують наш працелюбний нарід — по в'язницях, концтаборах, на тяжких працях в лісах, на північних багнах! Винищують навмисно той нарід, що їм не подобається!"

Оповідав акад. С. О. Єфремов і про свій процес СВУ в Харкові в 1929-30 рр. За його словами, в справі СВУ було тоді заарештовано декілька сот людей, яких усіх було заслано, здебільшого до концтаборів. На мое запитання, чи були випадки розстрілів у цій справі, він відповів, що дуже багато, але прізвища розстріляних йому були невідомі. Агроном Гасанський, що був ув'язнений по справі СВУ, вмер у Ярославльському політизоляторі. Під час допитів, на слідстві перед процесом, ГПУ застосовувало різні тортури, а потім часто знищувало цих людей, щоб не залишилося тих, хто міг би посвідчити про ці катівські методи ГПУ. З самим акад. С. О. Єфремовим слідчі ГПУ поводитися чемно, хоч інколи й загрозували. Під час слідства давали в'язням добрі харчі, але після суду харчування в'язнів процесу СВУ дуже погіршилося. Можливість передач харчів і речей рідними й близькими не припинялася. Проголянку давали завжди невелику — по 25-30 хв. Акад. С. О. Єфремов мав дозвіл одержувати власні книжки, що йому були потрібні в той час.

Багато розповідав мені акад. С. О. Єфремов про передчасно загинувших українських діячів, як наприклад, про Науменка, про композитора Леонтовича, історичку О. Я. Єфименко та інші.

Одного разу, вже після самогубства М. Скрипника, акад. С. О. Єфремов казав мені, що М. Скрипник чимало взяв на свою душу гріха в справі СВУ, — але в чому саме був цей його гріх — залишилося для мене невідомим. Згадував він також про те, що секретар ЦК КП(б)У п. Любченко пропонував йому працювати рука-об-руку з советською владою, але він відповів йому, що не бачить від советської влади нічого щирого й правдивого для народу України.

До 1937 р. у нас, в'язнів, була можливість одержувати советські газети. Отже, коли там писалось про „знамениті" советські винаходи, — то акад. С. О. Єфремов бувало казав: „Ось знайшли сокиру під лавкою! Це давно вже було зроблено, — нема чим хвалитися!"

Не раз і не два він підкреслював у розмовах, що всі сили треба скерувати для збереження фізичної істоти нашої нації. Збереження окремої одиниці має тоді вартість і правдивий сенс, якщо це йде в напрямку інтересів цілої національної спільноти і в жодному разі не суперечить основним законам національної етики. „Стиснемо один одному руки, — казав акад. С. О. Єфремов, — і дамо клятву, що Україна повинна бути самостійною і нічим не обмеженою! Буде-

мо діяти завжди для свого рідного краю і для всього людства! Борітеся — поборете! Вам Бог допоможе!”

Його мрією було бачити Україну вільною, освіченою, а не такою, якою вона була за царату, або яку з неї робили большевики. Не було сумніву, що український народ, працьовитий, чесний, сумлінний, гостинний і тендітний у відносинах, може створити собі життя щасливе і заможне. Акад. С. О. Єфремов шукав добра для свого народу і знаходив радість в боротьбі за те, в своїй службі великій і святій національній справі.

ПРАЦЯ АКАД. С. О. ЄФРЕМОВА

Здоров'я в акад. С. О. Єфремова було гарне. Нічим він не хворів. Щоденно рано вранці він обливався водою, не зважаючи на температуру камери, і робив гімнастику. Це він робив завжди й на волі, як мені оповідав, бо це гарно впливало на самопочуття і здоров'я. Тому він міцно тримався у тяжких умовах ув'язнення, згадуючи не раз і попереднє своє ув'язнення за часів царату.

Після полагодження ранкових справ він щодня ретельно працював. Він склав у в'язниці словники до творів Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського. Не пам'ятаю, скільки тисяч слів було вжито, — за підрахунком акад. С. О. Єфремова — в творах Т. Шевченка, — але пригадую, що він казав, що в них міститься більше словесне багатство, ніж в творах В. Шекспіра, Д. Байрона абощо. Треба при тім завважати, що подібних словників до творів російських письменників не зроблено.

Крім цієї праці, акад. С. О. Єфремов увесь час доповнював український словник Б. Грінченка. Передививши весь згаданий словник і перечитавши додатки до нього акад. С. О. Єфремова (який писав дуже чітким дрібним почерком), — я не знайшов у ньому тих багатьох українських слів, що їх вживається на Північному Кавказі. Отже за той час, що я мешкав укупі з ним в одній камері, він додав за моєю порадою коло сотні українських слів, невідомих за словником Б. Грінченка. Взагалі цей словник був збільшений не втомною працею акад. С. О. Єфремова понад половину того, що було надруковано. Він мріяв видати цей доповнений словник, якщо йому пощастить вийти на волю (це мало бути десь у 1939 р.) та будуть сприятливі для цього умови. Це був би тоді найповніший український словник, — як стверджував мені акад. С. О. Єфремов.

За час свого ув'язнення він писав багато споминів про окремих діячів України, як наприклад: І. Франка, В. Винниченка, М. Кропивницького, І. Нечуй-Левицького та інш. Він взагалі дуже любив згадувати про письменників, з якими йому довелося зустрічатися в житті. Для мене він написав багато стислих біографій українських письменників, артистів, митців, поетів, громадських діячів. Як пригадую, таких життєписів було складено ним цілу сотню, за що я був йому дуже вдячний. Але ці рукописи, а так само й те, що я написав, — все, на превеликий жаль, загинуло під час мого перебування у в'язниці м. Орел.

Акад. С. О. Єфремов також вивчав у в'язниці французьку й англійську мови. Це діло посувалося у нього досить успішно, тому що він вже перед тим добре знав латинську й німецьку мови й володів слов'янськими мовами: польською, чеською й болгарською.

Під час читання книжки він любив виписувати з неї те, що при-тягало до себе його увагу. Як правило, він завжди зазначав при цьому автора й назву книжки, місце й рік видання та сторінку. Мені довелося бачити декілька досить великих зшитків, заповнених його виписками з книжок вже під час ув'язнення. За своє життя він дуже багато списав таких зошитів. Він завжди повторював про цю свою звичку: „Читати без олівця — це псувати час і очі”. Іноді він читав твори українських письменників вголос — для мене. Часто читав оповідання С. В. Васильченка й сміявся при тім з великим задоволенням.

До речі нагадаю, що акад. С. О. Єфремов керував і моїм читанням, розтлумачуючи мені незрозуміле і дозволяючи користуватися його книжками. Завжди при ньому були: „Кобзар” Т. Шевченка, „Листування” М. Коцюбинського, твори Квітки-Основ'яненка, І. Франка, Гулака-Артемівського, „Енеїда” Котляревського, словник Б. Грінченка, російський словник Павленка, твори Лесі Українки, Васильченка. Крім того він іноді брав книжки з тюремної бібліотеки й читав їх, лежачи в ліжку, що до 1937 р. не заборонялося. Був при ньому і його власний твір — „Українське письменство” у 2. томах. У Києві він мав власну бібліотеку в 15.000 томів. В ній були такі рідкі книжки, що їх він називав „світовим скарбом”. Часто згадував і турбувався за їх долю, бо збирав він цю бібліотеку на протязі всього свого життя. Що сталося з цією його бібліотекою, — йому не було відомо.

Акад. С. О. Єфремов був наочним прикладом, як може відданий своїй праці патріот-науковець працювати, не зважаючи на тяжкі умови й переборюючи їх.

АКАД. С. О. ЄФРЕМОВ — СПІВАК

Коли ми, українці, жили ще всі вкупі, в західньому дворі, — акад. С. О. Єфремов брав участь у наших загальних співах. Дозволу тюремної адміністрації на це ми не мали, — але наші пісні так чудово й приємно звучали, що дозорець не забороняв нам цієї розваги. Правда, це було не так часто, головним чином весною або восени, коли ув'язнені ховалися від дрібної дощової мжички під „гриби” (невеликі повітки від дощу). Начальство політизолятора заходило до камер українців, коли ті виходили на прогулянку, і крізь вікно теж слухало українські пісні, зачаровуючися їх незрівняною красою.

Мені здається, що акад. С. О. Єфремов знав співати всі українські пісні, як народні, так і вірші поетів, покладені на музику. Коли українців вивезли на Соловки з гурту СВУ залишився один акад. С. О. Єфремов, — то він і сам продовжував співати. Особисто на мене справляли найсильніше враження незабутні пісні: „Ой, у полі Боришполі” та „Чуси, брате мій, товаришу мій”. Тоді ще дозв

лялося увечорі відчиняти вікна. Отже він щовечора, коли бувала гарна погода, співав перед відкритим вікном: „Чуєш, брате мій”. Коли він доспівував до слів — „заки море перелечу, крилонька зітру — в чужині умру”, — мені ставало надзвичайно сумно й думалося: невже він, такий видатний український вчений і кришталевої душі людина, не побачить волі?

УМОВИНИ НАШОГО УВ'ЯЗНЕННЯ

Спочатку нас харчували більш менш задовільно. Щоденно вранці видавалося по 600 гр. чорного хліба, каву (сурогат) або чай, в обід — дві страви, на вечерю — одну страву й окріп. Крім того, дозволялося одержувати допомогові пакунки від родичів, але не завжди бувало так, — режим змінювався.

Після великої голодівки в'язнів у Ярославльському політизоляторі в лютому 1933 р., в якій брало участь понад 50 осіб, — у вересні майже всіх забрали на Соловки, але режим трохи поліпшили. Можна було на прогулянках ходити не тільки вдвох, а й більшим гуртом. Можна було передавати речі один одному. Таким чином було до деякої міри задоволено вимоги тих, що оголосили голодівку, а саме: 1) щоб збільшити час прогулянки, 2) щоб поліпшити харчування, 3) щоб чемно поводитися з ув'язненими. Взагалі до початку 1934 р. дуже часто в Ярославльському політизоляторі траплялися великі й гучні обструкції в'язнів, як протест проти кепського режиму, застосованого адміністрацією ізолятора. Отже між 1934 і 1936 р. умови в Ярославльському ізоляторі були найкращими за весь час його існування. Це я встановив, розпитуючи тих в'язнів, що сиділи тут вже не вперше за советської влади.

Але з середини літа 1936 р. ми помітили зміну режиму. Харчування тоді поліпшилося, але було заборонено одержувати допомогові пакунки. Взагалі тоді було змінено й назву нашої в'язниці: замість „політизолятор” — „тюрма асабава назначенія для заключонних НКВД”. Було оголошено нові правила, з яких було видно, що в'язнів чекає значно важча доля, ніж було раніше. В правилах було зазначено, що прогулянка буде тільки поодинці. Наявним було, що адміністрація в'язниці робить зміну в'язниці на суворішу.

В кінці 1936 р. нас всіх попереводили на північний бік тюрми й посадили по дві-три особи в камері. Треба сказати, що в роки 1934-1936 акад. С. О. Єфремов і я сиділи в камерах — одиночках, для чого акад. С. О. Єфремова перевели з 3-го поверху на 2-ий. Тільки в січні 1937 р. нас знову об'єднали в одній камері, чого я дуже бажав і навіть прохав. А перед тим весною 1936 р. мені дозволили — на моє прохання — спільну прогулянку з акад. С. О. Єфремовим. Тоді я від нього довідався, що йому було заборонено листуватися з рідними українською мовою, як було звичайно раніше. Крім того з 1937 р., було йому, як і всім, заборонено одержувати пакунки з дому.

Отже, сидячи знову з ним в одній камері, ми непокоїлися, відчуваючи лихо. Ми чули якесь стукання по дошках. То на південному

дворі заколачували вікна камер щитами з дощок, щоб в'язні не бачили й світу Божого.

14. січня 1937 р. ми почули знайомий голос в'язня А. Е. Адеркас, німця з Ріги. Це був просто зойк. То почали робити обшуки й переводити в'язнів у темні (від щитів на вікнах), порожні камери, де не давалося нічого, крім ліжка, одягу, миски, ложки й збану. За декілька хвилин і до нашої камери увійшли п'яні дозорці, що написали „риковки” (горілки), щоб, мабуть, сміливіше й бруталніше поводитися з в'язнями під час переведення їх на гірший режим. Першого обшукали мене і, давши можливість попрощатися з акад. С. О. Єфремовим, повели мене на південний бік в'язниці. Після мене повели кудись і акад. С. О. Єфремова. До пізньої пори по всій в'язниці було чути гамір і крики. На другий день, під час проходки до убиральні, я почув покахикування голосом акад. С. О. Єфремова, який був у камері, що була на тому ж боці коридору, що й моя.

На південному дворику було влаштовано клітки розміром 6×2 метри для прогулянки в'язнів — 20-25 хв. щоденно. Все було посипано піском. Жодної травинки. Вночі світло в камері не гасилося, — і надзвичайно сильний світ не давав можливості спати. З 11-ої години вечора треба було хоч не хоч вкладатися в ліжко. Закривати голову від світла ковдрою заборонялося, щоб не було спроб самогубства. Окуляри було відібрано, щоб в'язні не порізали шклом собі артерії. Запитувати дозорця можна було тільки пошепки, бо заборонено було розмовляти голосно. Дозорець підходив до очка кожних 5-10 хвилин і так гучно відкривав його, що це дуже нервувало в'язнів. Іноді ж навпаки дозорець підкрадався до очка нишком і потайки одчиняв його, щоб спіймати зненацька якого небудь в'язня в чомусь забороненому. В тюрмі настала мертва тиша, яку переносити було дуже тяжко. Особливо ж тремтіли нерви, коли вночі раптом починав хтось кричати, як божевільний. Темні дні були часто не легшими, ніж ночі. Повітря в камерах було таке важке, що його зараз не можна й згадати без страху. Здавалося, що адміністрація має на меті, щоб в'язні загинули від скорбута, або вийшли з тюрми вічними каліками. До цього додалися ще й моральні муки, бо було дозволено писати тільки графічним олівцем (а не хемічним), при тому в таких обмежених умовах, що дорівнювалися позбавленню права писати взагалі. Фірточку відчиняти заборонялося, — її мали відчиняти тільки тоді, коли в'язень виходив на прогулянку, але про це здебільшого забували й фірточку не відчиняли. Ще жакливішим було те, що замазали оддушники (вентилятори), щоб усунути зв'язок в'язнів поміж собою цидулками або перестукуванням. Порушників правил каралося карцером. Харчі дуже погіршали щодо кількості й якості. Почалися обмеження й щодо купівлі харчів у тюремній крамниці, навіть в чорному хлібі одмовляли.

В'язні на знак свого протесту проти такого катування їх оголосили голодівку, що в ній взяло участь коло 80 осіб. Голодівка тривала декілька днів і була останньою спробою спротиву. Дехто з в'язнів витримував тоді по 50-60 днів голодівки при примусовому харчу-

ванню через рот або анус. Було багато випадків і смертей в цю голодівку або самогубств. Я особисто чув таку розмову дозорців коло дверей моєї камери:

— „Бачив? — запитав один у другого — Жахливо дивитися, — так він почорнів!”

— „А хіба це перший раз? — відповів другий: Рушник на шию, потім на калорифер, — і оце й все життя скінчилося!...”

ДАЛЬШІ ВІСТКИ ПРО АКАД. С. О. ЄФРЕМОВА

До кінця червня 1937 р. у Ярославльській тюрмі не було помітно руху. Влітку ж того року стало чути прощання в коридорі. Але куди вводили людей, не було нікому з нас відомо. Акад. С. О. Єфремов залишився тоді ще в Ярославльській тюрмі, коли мене в 1937 р. перевезли до Суздальського політизолятора. Це був колишній Спасо-Єфимовський монастир, що його советська влада перебудувала на в'язницю. Через півтора року мене перевезли до в'язниці у м. Володимирі, де я пробув коло 4 місяців. Звідти мене перевезли в Орловську тюрму, де я спіткав знайомого в'язня — колишнього міністра праці Російського Тимчасового Уряду — К. А. Гвоздьова, який сидів поруч з камерою акад. С. О. Єфремова. Гвоздьов сказав мені, що акад. С. О. Єфремову було дозволено одержувати пакунки з дому, і що він, Гвоздьов, залишив його в Ярославльській тюрмі в серпні 1937 року.

Що сталося після цього з акад. С. О. Єфремовим, — мені залишилося невідомим, хоч я під час своїх подорожей по Україні, після свого звільнення, всюди розпитував про нього. Але скрізь була відповідь, що з 1937 р. не було про нього жодних певних вісток.

Василь Плющ

СПІЛКА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ЇЇ МЕТА ТА ІДЕЇ

(Доповідь, виголошена 25-го травня 1952 р., в день відновлення СВУ на чужині)

14. квітня сповнилося 22 роки з дня початку останнього великого прилюдного процесу проти українського національного руху на Великій Україні, 22 роки з дня початку суду над членами Спілки Визволення України.

Історія постановня Спілки Визволення України, розвитку її діяльності, її організаційна та ідейна побудова висвітлені в історії Українського Визвольного Руху надзвичайно мало, і відомості про розмір і характер праці організації є дуже часто суперечними. І це цілком зрозуміло. Поперше Спілка Визволення України працювала в умовах, які виключали, навіть при існуванні певних організаційних форм, збереження будь-якого документального матеріялу, по-друге, це була організація, яка мала цілком своєрідні форми буття і яка не мала, щодо своєї організаційної побудови, нічого подібного до себе і раніш, і після. Про це мова буде нижче. Навіть тепер, через 22 роки після формальної ліквідації СВУ, навіть в умовах вільного світу ще не може бути опубліковано багато матеріялів, які б всебічно характеризували працю цієї організації, її побудову. Сьогодні не є доцільним подавати не тільки прізвища окремих її учасників, але навіть не можуть бути означені терени діяння цієї організації.

Тому, подаючи нижче деякі формальні відомості про Спілку Визволення України, більша частина яких була вже опублікована в пресі, ми хочемо докладніше зупинитися не на формальних відомостях про СВУ, її мережу, підсумках її праці тощо, а головне, на ідейному змісті організації і значенні її для українського Визвольного Руху не лише на Україні, не лише в засягу і в роки фактичного існування СВУ, як організаційної форми українського резистансу, а, сказати б, поза часом і поза тереном.

Нам здається, що таке висвітлення праці СВУ, її ідейного підґрунтя є особливо вчасне тепер, коли в різних країнах світу виникає ідея відновлення дії СВУ, як єдиної позапартійної загально-національної, морально-ідейної організації українців у світі.

Перш ніж перейти до історії виникнення СВУ та до характеристики ідейної суті й організаційної побудови цієї організації, ми дозволяємо собі дуже коротко зупинитися на розвиткові української

Визвольної Боротьби після окупації Великої України московсько-більшевицькою владою. Це конче потрібне, бо з цієї історії безпосередньо впливає історія виникнення СВУ.

Роком 1921, зокрема Другим Зимовим Походом, фактично закінчується збройна масова боротьба українського народу з московським комуністичним окупантом.

На цей період припадає саме ряд важливих обставин у житті людности Великої України. З одного боку послаблюється енергія безугинного спротиву, який вимагав величезних жертв, крові і безумовно ослаблював націю, забираючи у неї найбільш активний елемент; у зв'язку з зміцненням советського режиму, зменшуються до мінімуму можливості широко закроеної повстанської акції чи якогось іншого загального спротиву владі. З другого боку, досить значно змінюється політика окупаційної московської влади щодо української проблеми, як економічна (запровадження нової економічної політики), так і національна (ослаблення російського тиску на українське культурне життя і навіть певний ренесанс його).

Перед провідними колами українського Визвольного Руху стає дуже важлива проблема: у якій формі має організовуватись далі боротьба за визволення України, її національну культуру, її національне існування. Намічаються три основні тактичні течії.

Певна частина провідного національного активу стоїть на точці погляду необхідности продовження далі збройної боротьби з советським режимом, друга частина — вважає за потрібне включитися в будівництво української советської республіки, маючи надію зберегти її національну суть, і, нарешті, третя частина — вважає за потрібне будувати ідейно-моральний спротив советському окупаційному режимові, підтримувати постійний бойовий, національний дух, нагромаджувати сили, виховуючи кадри майбутніх борців за Українську Незалежну Національну Державу.

Знесилена довгорічною збройною боротьбою, повстаннями та явним опором советській владі, нація не спроможна була іти далі першим шляхом. І тому, силою фактів, широкий збройний опір окупантові припинився.

Людські сили і людська енергія має свої межі, і тому аж ніяк не можемо кидати обвинувачення нашому народові або його проводові, що після п'яти років безупинної боротьби, нація мусила відмовитись від проведення явного активного спротиву. Згадаємо для порівняння, що спротив поляків, чехів, болгар, румун та маляр московській окупаційній владі не протривав навіть і декількох місяців.

Частина українських національних кадрів, як зазначено вище, включилась в легальну працю, в рямах Української Советської Соціалістичної Республіки, з повною вірою, що ця праця доведе до того, що УССР буде соціалістичною формою, але національною державою змістом. Тисячі українських патріотів пішли працювати в українське сільське господарство, промисловість, кооперацію, в українські культурно-освітні установи, вищі школи, українську пресу, тощо. Частина, з них, як відомо, навіть включилась в українські комуністичні партії (українська партія СР, боротьбістів, українська

партія СД незалежників), а дехто пішов так далеко, що ввійшов в явну експозитуру московського окупанта на Україні, — пішов до Комуністичної Партії (большевиків) України.

Ми утримуємося від закидів обвинувачення цій групі українських громадян, бо на тому етапі розвитку українського життя могли бути певні ілюзії можливості створення дійсно української советської соціалістичної республіки, держави соціалістичної формою національної змістом.

Історія важко покарала тих, хто піддався ілюзії можливості співпраці з московською окупаційною владою, хто наївно вірив у можливість побудови української „загірної комуні”. Майже всі вони загинули під советським молотом, включаючи навіть комуністів з ортодоксальної КП(б) У, включаючи навіть тих, хто пішов так далеко на службу москалям, як Любченко, Затонський, Чубар та інші. Ми не мусимо кидати камінем у цих людей, ми мусимо зробити тільки висновки з згаданого на майбутнє.

Нарешті, третя група українських національних провідників кадрів Великої України зайняла позицію потреби перманентного внутрішнього національного опору, позицію ідейного резистансу, позицію довготривалої, кропіткої підготовки до явної боротьби в майбутньому. Бачачи практичну неможливість далі продовжувати боротьбу, ані на одну хвилину не довіряючи позірній зміні курсу окупанта і залишаючись на позиціях абсолютної необхідності безкомпромісової боротьби з ним, — ця група ставить, ставку на ідейно-моральний, безупинний спротив існуючій советській системі, спротив різноманітний формою і місцем прикладання його дії, ставку на збереження національного бойового духу в широких масах української людности, нарешті, ставку на виховання дальших кадрів борців за українську самостійну державу.

З цієї групи і виходять будівники Спілки Визволення України.

Будівники і працівники СВУ беруть на себе надзвичайно важке завдання: в умовах тоталітарно-терористичної держави, в умовах щойно закінченої поразки національних Визвольних Змагань, а тим самим, в умовах певного психічного пригнічення і навіть певного розчарування широких народніх мас, нарешті, в умовах підступного загравання окупаційної влади і дуже зручної гри на соціальних інстинктах (забезпечення селян землею, провідне становище робітничої класи) створити постійно діючий резистанс всієї нації проти окупанта — було надлюдським завданням.

Підкреслюємо ще раз, що ця праця починалася і розгорталася в роках 1924-1929, тобто роках нової економічної політики, значного матеріального покращення умовин життя всього населення України, зокрема, селянства, в умовах певного національного ренесансу, що ніколи не був вислідом большевицької національної політики, в роки, коли після страшного напруження нація біологічно вимагала відпочинку. Ці роки аж ніяк не можна порівняти наприклад, з наступними роками колективізації або з роками 1937-1939, коли справжнє звіряче московсько-шовіністичне обличчя советського окупанта було цілком яскраво виявлено, коли політика режиму не залишала

ні в кого жадних ілюзій. Нагадаймо собі, що це були роки, коли дуже велика кількість провідних українських національних діячів, безумовних патріотів на еміграції, мріяли про можливість організувати працю в умовах советської влади, мали надію, що українська республіка буде соціалістичною, але водночас і національною державою. Пригадаймо собі, що саме в ці роки ми спостерігаємо захоплення досягненнями як соціальними, так і національними на Великій Україні з боку досить широких кіл західних українців і явно виявлені комунофільські тенденції серед української інтелігенції Галичини.

Тепер навіть важко уявити, як тяжко було тоді не піддатися ілюзіям, як важко було зберегти ясну і чітку лінію ставлення українського національного руху до советської влади. Яка ж основна провідна ідея була у творців українського резистансу років 1924-1930, які провідні ідеї керували працею творців СВУ? Ці ідеї були не нові, не кон'юнктурні, — вони лежали в основі всієї української Визвольної Боротьби на протязі віків її існування.

Основою життя української нації, як і кожної іншої нації, є примат національного буття перед всіма іншими проблемами: політичними, економічними, соціальними, тощо. Національне буття і отже, повний розвиток нації можливі лише при створенні своєї національної, суверенної держави. Політичні, економічні, соціальні реформи можливі і мають рацію лише за умови, перш за все, створення свого власного національного організму. Жадні компроміси з чужою, накиненою з-зовні владою, які б соціальні блага вона не обіцяла народові, і які б позірні поступки вона не робила у національному питанні, — є неприступимі і є вбивчі для нації. Українська національна держава, відновлена кров'ю і життям соток тисяч українських патріотів, мусить існувати і за її існування треба далі провадити боротьбу за всяких умов, всіма можливими засобами. Всякі сурогати цієї держави, у вигляді УССР чи в якійсь іншій формі, є лише спритний, тактичний крок ворога, тимчасова поступка московського окупанта. Всякі гасла соціальної реконструкції життя в окупованій державі, державі не національній, є лише захованим засобом дальшого поневолення нації і в результаті не дає народові потрібного політичного, економічного і соціального розвитку.

Які основні організаційні форми цієї боротьби мали б бути в умовах терористично організованої окупаційної влади? Спочатку проєктувалось і частково була створена низка структурно завершених організацій. Український повстанський центр був побудований таким способом, що мав свою централю, губерніяльні, повітові, районні осередки та окремі повстанські групи. Але практика показала, що спроби поширювати організацію, створювати масові осередки акції, а тим більше повстанські загони в тих умовах закінчились провалами. Братство Українських Державників побудовано було також на принципі структуральної організації, мало центр і організовані периферійні осередки, але ідучи шляхом дуже стислої конспірації, БУД не міг перейти до масової акції. Треба було знайти якусь таку організаційну форму, яка в умовах советської системи могла б поши-

ривати свою діяльність на широкі маси людности, не наражаючись або, принаймні, мінімально наражаючись на провокації та провали. СВУ, власне, і було спробою створення такої організації. СВУ ніколи не мала чітко сформованої організаційної структури, це була організація ідейного характеру в повному розумінні цього слова. Ідеї мали просякати у всі щілини українського громадського життя, просякати різноманітними шляхами: через школи, починаючи від нижчої і кінчаючи Академією Наук, через письменство, мистецтво, науку, шляхом впливів на господарську політику, тощо. Прихильники чи борці за цю ідею мали б комплектуватися з різноманітних шарів людности, мали б ставати між собою не так в організаційний, як в ідейний зв'язок, організація не мусила мати певних вловимих організаційних форм: окреслених осередків з їх управами чи керівниками, списків членів, оформлення членства чи будьяких інших ознак організаційного зв'язку. Не було будьякої стало розробленої політичної економічної чи соціальної програми дії, принаймні програми, яка б спеціально розповсюджувалась. Першочерговим завданням було просякнення всього українського життя вищезгаданими ідеями національної боротьби і постійного духового спротиву московській окупаційній політиці та офіційному інтернаціонально-московському світоглядові. Практичним завданням було — всіма можливими засобами підносити різні ділянки українського культурного й господарського життя, поширювати серед мас національний світогляд у протиставлення соціально-інтернаціональному, виховувати кадри всебічно свідомих, ідеологічно витриманих борців за національну державу. Центром цього ідейного спротиву була група українських вчених, громадських та церковних діячів, пов'язаних між собою не так організаційними, як глибоко ідейними зв'язками, а також, між іншим, і зв'язками суто персонального характеру.

Переферійна мережа Спілки Визволення України спочатку будувалася ще більш неловимими шляхами. Так, наприклад, до СВУ ідейно належала майже вся без винятку українська церковна організація 1921 року, але формально вона з СВУ не була всебічно пов'язана, до СВУ ідейно належали сотні селянських, робітничих гуртків по різних селах і містах України, між якими тільки поодинокі були оформлені пізніше, як осередки СВУ або як інші організаційно охоплені групи (борці за волю України, повстанські групи, національно-революційні групи, Братства, тощо). До СВУ належали сотні студентських гуртків та гуртків в технікумах і навіть трудових школах (так, наприклад, в Києві не було майже жадного ВУЗ'у, де б не було прихильників ідей СВУ). Велика кількість членів цих гуртків, груп чи осередків навіть не знали, що вони належать до руху СВУ і, навіть, подекуди (до розкриття організації і процесу над нею) не знали, що СВУ існує, що ідеї, які розповсюджуються між ними, якими вони живуть і за які вони готові боротися, — є ідеями Спілки Визволення України. Без перебільшення можна твердити, що ідеї СВУ були ідеями всього українського народу й оформлювали його протест проти советського режиму. Багатьом, хто звик до нормальних організаційних форм легальної чи нелегальної організації, може

здаватися нереальною і несуттєвою ця форма організації має для боротьби. Треба було бачити перебіг процесу СВУ, а потім перебіг процесів іншого характеру або просто засобів з приводу т. зв. контрреволюційної діяльності, щоб зрозуміти, що на лаві підсудних в таких випадках сиділо не 45 осіб, притягнених до процесу, а сидів, власне кажучи, весь український народ, бо психічно він був завжди на боці підсудних, духово він був членом українського резистансу.

У цьому була велика сила СВУ, що зуміла охопити своїм ідеологічним впливом необмежено великі маси українського народу, тримати в напрузі його дух і готовити його до відвертого опору.

Розгром СВУ 1929-1930 року і, зокрема, процес над його провідниками діячами не був і не міг бути розгромом ідей СВУ, ідеї звільнення українського народу від окупації. Масові арешти, які, між іншим, охопили не тільки членів СВУ та СУМ'у, але й тисячі людей, які ніякими організаційними зв'язками з СВУ і СУМ'ом не були пов'язані, лише ствердили незаперечний факт існування українського національного резистансу, факт великої опозиції українського народу до існуючої окупаційної влади. Ці масові арешти, проведені ГПУ по всій Україні, були найкращим доказом, власне, повної безсилости влади боролися з ідеєю, були спробою залякати терором все без винятку населення України. Сила і успіх руху СВУ були не в його організаційних досягненнях, не в тому, що СВУ спромоглося в умовах терору та гострого поліцейного режиму створити сотні оформлених своїх осередків, — сила руху полягала в тому, що він ідейно охопив різноманітні прошарки української людности, починаючи від незаможних селян і робітників і кінчаючи навіть членами комуністичної партії большевиків України.

Сила руху СВУ полягала в тому, що ідеї, які розповсюджувала СВУ, примушували зупинятися різноманітні групи людности і окремих людей над експлуататорською, яскраво проти національною і протинародною суттю советської системи.

Дуже цікаво було, наприклад, спостерігати, як змінювалась психіка незаможного юнака-селянина з сільського комсомолу чи комнезаму, коли він, висунений на весні большевицької революції до учбового закладу, під впливом ідей СВУ з одного боку, під впливом советської дійсности — з другого, перетворювався з завзятого комсомольця в українського націоналіста. Дуже цікаво було спостерігати, як провідні комуністичні діячі, навіть не-українського походження, достойники окупаційної влади, „перероджувались” в місцевих націоналістів, переконуючись в антинародній, глибоко шкідливій суті московської большевицької окупації України. Це було великою ідеологічною поразкою советської влади.

Але, крім надзвичайного ідейного впливу СВУ на широкі маси людности України, СВУ мало також і досить значні організаційні досягнення. Ми знову підкреслюємо, що ще не вчасно говорити детально про різноманітні організаційні впливи СВУ в українському житті тих років, але можемо навести декілька прикладів, які були виявлені на процесі або під час слідства, які опубліковані і більш менш відомі. Такими фактами є, наприклад, існування організацій-

них клітин СВУ у вищих учбових закладах, перебрання членами СВУ низки відповідальних посад ВУАН та ВУЗ'ів, широка пропаганда ідей українського націоналізму у вищих школах, провадження української національної пропаганди через українську церкву, систематичне виховання молоді, пропаганда ідей СВУ в військових частинах.

Тут до речі буде зупинитися на певній кризі, яка виникла в СВУ та СУМ'і незадовго до розкриття останніх. Значні організаційні досягнення СВУ, зокрема, в справі організації гуртків молоді, повели до того, що певна частина діячів СВУ, а особливо СУМ'у, почала акцентувати потребу більш чіткого організаційного оформлення СВУ. Друга частина провідних діячів СВУ та СУМ'у стояла і далі на позиціях праці СВУ, як ідейної, організаційно-мінімально оформленої побудови, на позиціях праці, не пов'язаної з певними організаційними формами, а з такими організаційними формами, що постійно міняються, стосовно до умов місця і часу. Ця остання частина діячів СВУ побоювалась можливості просякання до СВУ агентури окупанта і провалу організації. Криза була настільки гостра, що частина активних діячів СВУ та СУМ'у порвали зв'язки з проводом СВУ.

Підсилення організаційного оформлення руху СВУ, а особливо СУМ'у, створення сотень нових осередків, затіснення зв'язку між центром організації та периферійними клітинами, привів до того, чого можна було сподіватися в умовах просякнutoї шпигунами і провокаторами советської дійсности, до провалу СВУ, як оформленої організації. Вже в 1928 році про СВУ та СУМ починають досить широко (звичайно, стосовно до советських умов) говорити серед учнівської молоді, в академічних колах і, навіть, по селах. Окремі гуртки СВУ та СУМ починають проявляти свою діяльність назовні, напів-прилюдними виступами, як, наприклад, видання листівок, організація збройного вишколу, тощо. Звичайно, все це потягло за собою особливу увагу з боку ГПУ. В СУМ та СВУ органи ГПУ пробують протиснути свою агентуру. Ця агентура всіма силами прагне до виявлення назовні діяльності СВУ, користуючись навіть засобами провокацій. Приведемо декілька фактів.

В одному з районів України існував напівформальний (як і більшість) осередок СВУ, до нього належали переважно молоді селянські хлопці та поодинокі представники сільської інтелігенції. За загальними настановами проводу, вони мали провадити індивідуальну пропаганду національного спротиву, утримуючись до часу від будь-яких зовнішніх масових виступів. Про існування групи довідується ГПУ і втискає в осередок СВУ свого агента, який пропонує організацію збройного повстання, запевняючи осередок, що сусідні райони також готують на певний день збройний виступ. Юнаки, захоплені перспективою можливості покінути з ненависною владою, маючи надію, що повстання буде підхоплено по всій Україні, в певний день збираються в районному центрі для об'єданого виступу, де їх ГПУ у повному складі арештовує.

Під час однієї з демонстрацій осередок СУМ'у зважається на розкидання листівок, проклямацій з пропагандою ідей СВУ. Ці листівки

під час походу непомітно викидає один з членів осередку СУМ'у. Листівки, звичайно, притягають увагу таємної поліції, яка при таких походах звичайно була присутня у великій кількості. Провадиться масові обшуки демонстрантів, листівок виявити у демонстрантів не щастить, але увага поліційних органів до СВУ та СУМ'у є притягнена.

В одному з ВУЗ'ів України існує осередок СУМ'у, який охоплює переважно членів комнезаму та комсомолу. За вказівками проведу він провадить досить широко закроєну акцію національного освідомлення студентства, акцію спротиву обмосковлення і навіть акцію, захисту інтересів українського студентства у даному ВУЗ'і. Про існування осередку СУМ'у довідується місцевий партійний осередок і протискає в склад його свого агента. Наслідком цього відбуваються масові арешти членів осередку.

Вже навесні 1929 року відбуваються масові арешти по всій Україні. У березні — квітні 1930 року відбувається в Харкові великий судовий політичний процес проти 45 визначних українських вчених, культурних та громадських діячів, обвинувачених у приналежності до „контрреволюційної” організації, під назвою Спілка Визволення України і Спілка Української Молоді. Головними обвинуваченими були: член Академії Наук Сергій Єфремов, колишній міністер УНР А. Ніковський, О. Гермайзе, директор української школи у Києві Дурдуківський, відомі українські діячі В. Чехівський, професори — медики Олександр Черняхівський, В. Підгаєцький, В. Удовенко, Холодний, М. Слабченко, відома письменниця Старицька-Черняхівська, проф. Шарко, лікарка Матушевська, студент М. Павлушков, і інші.

Акт обвинувачення твердив, що всі обвинувачені належали до підпільної організації протикомуністичного характеру Спілки Визволення України. Ця організація мала мати дуже тісні зв'язки з іншими підпільними організаціями, як БУД і партизанськими групами. На чолі БУД'у і СВУ мав стояти старий учений, член Академії Наук в Києві Сергій Єфремов. Одна і друга організація мала за завдання повалити большевицьку владу та відірвати Україну від ССРСР. Про саму подію, включно з початковим арештуванням, очевидці оповідали так: над ранком війська ГПУ особливого призначення та багатовіково переодягнених цивільних ГПУ-шників оточило ту частину Києва, де містилася Всеукраїнська Академія Наук і житлові будинки академіків, учених та фахівців, пов'язаних з ВУАН. Всякий вуличний рух був припинений. Кожного, що ступив в обсаджену зону, затримували, допитували та обшукували. Операцією керував начальник ГПУ УСССР Балицький. Всіх арештованих перевезли до Харкова — тодішньої столиці України, де в оперовому театрі переведено ганебну судову комедію. До залі розправ були допущені переважно довірені люди ГПУ. Тисячні маси народу вистоювали під будинком театру, щоб бодай послухати те, що буде допущено з процесу цензором ГПУ через репродуктор. Мільйони українців по всій Україні з завмиранням серця слухали перебіг процесу. Як ми вже

значали, на лаві підсудних сиділа Україна. Ролью головного обвинувачувача грав секретар ЦК КП(б)У Панас Любченко.

Присуд був такий: на 10 років позбавлення волі з суворою ізоляцією і на 3 роки позбавлення громадських прав після виходу на волю засуджено: Сергія Сфремова, В. Черняхівського, А. Ніковського та М. Павлушкова. Решту засуджено на 8, 6, 5 і 3 роки в'язниці. Разом обвинувачені дістали 170 років тюрми, 21 рік вигнання і 33 роки в'язниці з відстроченням кари (таких „щасливців” було між засудженими одинадцять).

Всі засуджені втратили громадські права та наукове становище. Для багатьох цей присуд був рівнозначний з присудом смерті, але страшною, повільною. Всі вони були заслані до найгірших таборів Півночі. Тільки окремі одиниці може ще залишилися в живих до сьогодні.

По всіх містах України в'язниці наповнилися українськими селянами, робітниками, інтелігентами, українською молоддю, яку підозрівали в приналежності до СВУ та СУМ'у. Хвиля арештів, засудів і заслань тривала довгий час після процесу. Сотні потягів везли до Сибіру та на Північ Росії найкращий цвіт України.

Чи пощастило ГПУ ліквідувати СВУ, а головне, чи пощастило йому ліквідувати український національний рух спротиву московській окупаційній владі?

Чи пощастило советсько-московській владі у наслідок кривавого, ще ніколи досі небаченого в історії людства терору, придушити боротьбу українського народу за свою волю?

На щастя, на ці питання ми можемо впевнено, категорично відповісти: — Ні!

Пощастило впіймати, засудити, заслати, знищити тисячі українських патріотів, але тисячі їх залишились нескопленими, живими і діючими.

Не дивлячись на всю досконалість методики шпигунства, провокації та постійного контролю не тільки дій, але й думок людности, сотні членів СВУ продовжували діяти в Україні.

Деякі факти: серед розстріляних пізніше українських письменників були активні діячі СВУ. Серед розстріляних військовиків після відомого процесу Тухачевського були провідні діячі СУМ-у, а також члени СУМ'у та СВУ. Серед активних діячів протисоветського та протинімецького українського руху спротиву були члени СВУ та СУМ'у. В Українській Повстанській Армії ще й сьогодні борються окремі члени СУМ'у, на еміграції серед членів СУМ'у і теперішніх організаторів СВУ є колишні члени СУМ'у та СВУ.

Не дивлячись на те, що в роках 1930-33 були створені жахливі умови терору, провокацій, шпигунства, які здавалося б, залякали б найвідважніших, — на Україні й Кубані силами членів СВУ та СУМ'у було організовано низку акцій спротиву колективізації, включно до явних повстань проти советської влади.

Не дивлячись на страшну денационалізаційну політику, терор, масові превентивні арешти, при відступі большевиків з України і під

час німецької окупації, сотні тисяч українців включалися в будову відродження українського самостійного національного життя, українських громадських установ, української культури, науки, в розбудову української національної церкви.

Активними будівниками українського життя на теренах, звільнених від московської окупації, були вони — тисячі формальних і сотні тисяч ідейних членів СВУ та СУМ'у.

Не дивлячись на такий же саме брутальний німецький терор, боротися проти німецьких окупантів за українську національну державу, продовжували вони — члени чи ідейні послідовники СВУ та СУМ'у.

І сьогодні, на теренах неосяжної України, не дивлячись на терор, катування, знущання, продовжують свою боротьбу — вони, невідомі борці, ідейні члени СВУ та СУМ'у.

Ми закінчуємо свою доповідь — пам'ятник на честь поляглих в бою членів СВУ та СУМ'у, але на закінчення хочемо пригадати те основне, що просякло всю діяльність СВУ в цілому і окремих його членів, що було найхарактеристичнішим для цього руху, що є типовим (дозволяємо собі твердити) для сучасного руху спротиву на Батьківщині і що ми хочемо, віримо й надіємось, мусить стати основою для дальшої боротьби за волю українського народу, за волю нашої батьківщини, основою діяльності СВУ, що ми його хочемо відновити на чужині.

СВУ створилося, працювало, змагалось і перемагало під прапором боротьби за вічні ідеали людства, за ідеали, які неперевершені до сьогодні жадним іншим вченням — за християнські заповіді, за заповіді вічності і непереможности людського духу, СВУ змагалось під прапорами ідеалізму, протиставленого матеріалізму, як світогляду, за християнські ідеї, протиставлені безбожництву.

Може саме тому однією з підпор СВУ була наша свята українська Церква.

СВУ творилося, працювало, боролось і перемагало під прапором єдності української нації, розглядаючи її, як єдине тіло, а не як твориво, поділене на класи групи, що постійно мають боротися між собою.

Може саме тому в складі СВУ були членами і найнезаможніші селяни, найбільш робітники, сини колишньої української шляхти і міського міщанства, високоосвічені академики і неписьменні плугаторі.

СВУ творилося, працювало, змагалось і перемагало у борні за щастя, волю всієї української нації, а не окремої її частини, ніколи не ставило на перше місце інтереси робітника чи промисловця, селянина чи інтелігента, вважаючи, що всім їм буде почесне місце в українській державі.

Може саме тому членами СВУ були і соціалісти, ба навіть комуністи, і ліберали, демократи, і гетьманці, бо в момент напруженої боротьби з загальним ворогом ніхто з них — членів СВУ — не питав свого брата по ідеї про його партійні переконання чи клясову приналежність. І може саме тому не було між членами СВУ нена-

висти, суперечок, боротьби амбіцій, партійної вузькості і нетолерантності, а була братерська згода, навіть у моменти коли, виникали тактичні розходження.

СВУ творилося, працювало і змагалося не на базі вироблених по кабінетах соціальних, політичних, економічних програм, але на базі єдиної всеохоплюючої і всіх об'єднуючої ідеї — визволити Україну від чужинця-окупанта, створити передумови для вільного національного розвитку українського народу, для розвитку його вільної самостійної держави, а головне, для того, щоб у цій державі кожна українська людина могла вільно жити, всебічно розвиватися і досягати найвищих ступенів економічного і духового розвитку. Як вояки в бою, члени СВУ боролися під одним прапором — синьо-жовтим прапором України, таким простим, але таким близьким серцю кожного українця.

Члени СВУ створили свою організацію, працювали в ній і змагалися не за свої власні інтереси, бо членство в СВУ могло принести лише в'язницю, тортури і страшну смерть від руки окупанта, а за інтереси загалу, за вищі надземні ідеї, за дух, а не за матерію.

І от тепер, відновлюючи на чужині, вірніше, включаючись на чужині в невмирущий рух українського національного резистансу, створюючи на чужині СВУ, як загально-національну, ідейно-моральну, політичну організацію, ми, що зібралися тут, мусимо перш за все просякнутися духом СВУ, його ідейними настановами, просякнутися суттю українського національного резистансу в його сучасній формі, українського національного резистансу, який бореться сьогодні не за ту чи іншу Україну — соціалістичну, ліберально-демократичну чи гетьманську, — а за вільну незалежну соборну державу у тій формі, в якій захоче її бачити наш народ, за щастя, волю і всебічний розвиток нашої нації, незалежно від того, чи ця людина покликана Богом для великої державної діяльності, чи до звичайної праці над плугом. І ще одне мусимо ми пам'ятати, що тільки за умови відмовлення від будь-яких особистих амбіцій, з надзвичайною толеранцією до інших українських організацій, за умови ділової щоденної праці, а не гарних слів, ми зможемо розбудувати Спілку Визволення України, як справді загально об'єднуючу, позапартійну, ідейно-моральну організацію.

Будемо вірити, що, підносячи сьогодні на чужині працю СВУ, цей святий прапор, який политий кров'ю не тільки тисячів формальних членів СВУ та СУМ'у, але кров'ю всього українського народу, духово доторкнувшись до невмирущих ідей нашої волі і нашого національного буття, ми донесемо цей прапор незаплямованим на Батьківщину, на нашу радісну Україну, не вимагаючи за це нічого, крім права віддати свої сили, а коли потрібно й життя за вільну Українську Соборну Державу.

З М І С Т :

Передмова	3
Автограф змісту промови С. Єфремова і пояснення	6
М. Ковалевський: Спілка Визволення України на Харківському суді	8
Степан Підкова: До історії Спілки Визволення України	29
М. П.: Бунт у Ярославльському політизоляторі	41
М. Татусь: Доля академіка С. О. Єфремова	43
Василь Плюц: Спілка Визволення України, її мета та ідеї	53

